

॥ सिद्धिरनेकान्तात् ॥

अनेकान्त एज्युकेशन सोसायटीचे

स्थापना : जून १९६४

जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

नेक 'अ'मानांकित

ज्ञानदानाची ६० वर्षे . . . . .

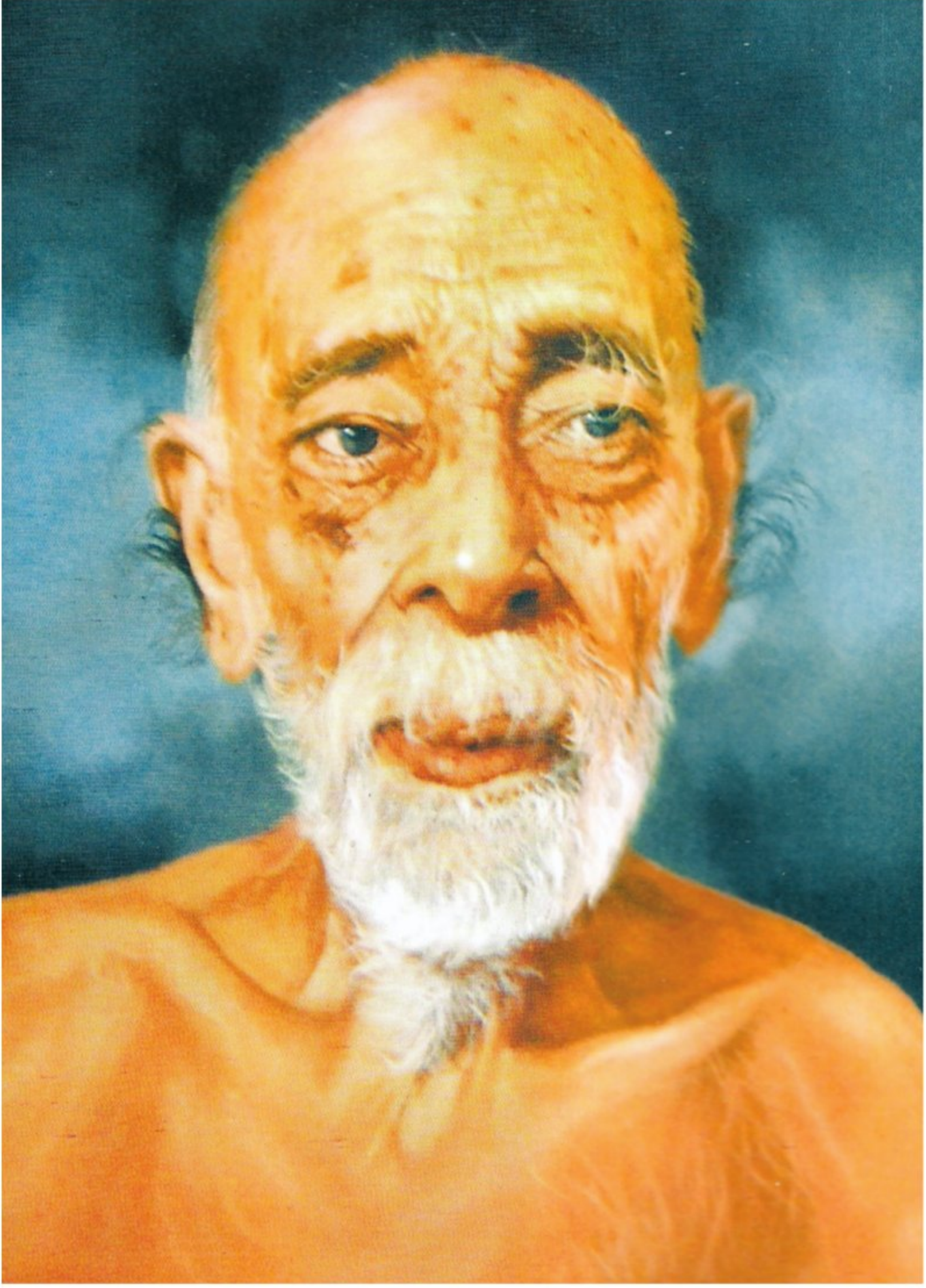
जयदीप

सन २०२३-२४

जयदीप २०२४

* आमचे श्रद्धास्थान *

परमपुज्य गुरुदेव श्री समंतभद्र मुनीश्रेष्ठ

'सिद्धिरनेकान्तात्'
अनेकान्त एज्युकेशन सोसायटी, बारामती
जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

जयदीप

सन २०२३-२०२४

डॉ. सुनंदा शेळके
प्रमुख संपादक

प्राचार्य डॉ. सुरत मांजरे
अध्यक्ष

विभागीय संपादक

श्री. ए. बी. कांबळे
कार्यालयीन माहिती विभाग

डॉ. एस. आर. नकाते
विभागीय अहवाल

डॉ. जे. बी. पताडे

डॉ. सुनंदा शेळके
इंग्रजी विभाग

डॉ. एस्. जी. संसुद्धी
हिंदी विभाग

डॉ. एस. आर. तापकीर
मराठी विभाग

अनेकान्त प्रिंटिंग अँड
पब्लिशिंग हाऊस

प्रकटन

भारत सरकारच्या १९५६ प्रेस अँड रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्सच्या कायद्यातील ८ व्या नियमाप्रमाणे
'जयदीप' चे अधिकृत प्रकटीकरण

मुद्रक :	
प्रकाशन स्थळ :	जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर
प्रकाशन काळ :	वार्षिक
मुद्रकाचे नांव :	अनेकान्त प्रिंटींग अँड पब्लिशिंग हौस
राष्ट्रीयत्व :	भारतीय
पत्ता :	जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर
प्रकाशकाचे नांव :	प्राचार्य डॉ. सुरत मांजरे
राष्ट्रीयत्व :	भारतीय
पत्ता :	जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर
संपादकाचे नांव :	डॉ. सौ. सुनंदा सुभाष शेळके
राष्ट्रीयत्व :	भारतीय
पत्ता :	जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

मी प्राचार्य डॉ. एस. ए. मांजरे असे जाहीर करतो की, वर दिलेली माहिती माझ्या समजुतीप्रमाणे खरी आहे.

डॉ. सुरत मांजरे
प्राचार्य

'जयदीप' अंकात प्रकाशित झालेली मते व विचार संबंधित लेखकांचे आहेत. त्यांच्या मतांशी संपादक, अध्यक्ष, प्रकाशक, संपादक मंडळ व महाविद्यालय सहमत असेलच असे नाही. लेखनाची निवड, संपादन व मुद्रीत शोधन विभागीय संपादकांनी केलेले आहे.

डॉ. सुनंदा शेळके
संपादक

(केवळ खाजगी वितरणासाठी)

प्राचार्यांचे मनोगत

सन २०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षातील 'जयदीप' हा वार्षिक अंक आपल्या हाती देताना मला मनस्वी आनंद होत आहे. गेल्या दोन ते तीन वर्षांमध्ये साथीच्या रोगामुळे जगभर अस्थिरपणा निर्माण झाला होता. त्यामुळे गतवर्षीचा अंक मुद्रित स्वरूपात आपल्या हाती देता आला नाही. ऑनलाईनच्या पार्श्वभूमीवर अंकही ऑनलाईन प्रसिद्ध करण्यात आला होता तसेच विद्यार्थ्यांच्या माहितीसाठी महाविद्यालयाच्या संकेतस्थळावर ठेवण्यात आला होता. यावर्षीचा जयदीप नियतकालीकाचा अंक प्रत्यक्ष आपल्या हाती सुपूर्त करता येत आहे याचा आनंद आहे.

जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर हे शिरोळ तालुक्यातील एक नामवंत महाविद्यालय म्हणून नावलौकिक प्राप्त केलेले कॉलेज आहे. शैक्षणिक गुणवत्तेत व संशोधनक्षेत्रात अभिमान वाटेल असे भरीव कार्य झाले आहे. तसेच क्रिडा क्षेत्रात महाविद्यालयातील विद्यार्थी विविध क्रिडा प्रकारात सहभाग नोंदवित असताना दिसत आहे. यावर्षी वेटलिफ्टिंग स्पर्धेत सुवर्णपदक मिळविण्यात घवघवीत यश संपादन केले आहे. सांस्कृतिक आणि सामाजिक क्षेत्रातही महाविद्यालयाची दमदार वाटचाल चालू आहे. राष्ट्रीय सेवा योजने अंतर्गत अनेक सामाजिक उपक्रमात महाविद्यालयाचा सिंहाचा वाटा व उत्कृष्टपणे सहभाग असतो. महाविद्यालयात पारंपारीक अभ्यासाक्रमाबरोबरच अनेक व्यावसायिक अभ्यासक्रम संशोधन प्रकल्प सुरु आहेत.

महाविद्यालयातील राष्ट्रीय छात्र सेवा (एन.सी.सी.) मुला-मुलींचे युनिट आहे. त्यामधून अनेक नावीन्यपूर्ण उपक्रम राबवित असते.

महाविद्यालयाचा विद्यार्थ्यांसाठी भौतिक, शैक्षणिक व परिसर सुशोभिकरणाचा आलेख सतत उंचावत राहिल यासाठी संस्थेचे अध्यक्ष डॉ. सुभाष अडदंडे, सचिव डॉ. महावीर अक्कोळे, खजिनदार मा. पद्माकर पाटील व सर्व सन्माननीय लोकल कमिटीचे सदस्य यांचे सतत मार्गदर्शन व प्रोत्साहन मिळत असते. तसेच महाविद्यालयाच्या गुणवत्तावाढीत प्रयत्नशील असणारे सर्व प्राध्यापक, शिक्षकेत्तर कर्मचारी, आजी-माजी विद्यार्थी, पालक या सर्वांचे सहकार्य मोलाचे आहे. या सर्वांचे कृतज्ञता व्यक्त करून हा अंक आपल्या हाती सुपूर्द करतो.

वाचक यांचे निश्चितच स्वागत करतील अशी अपेक्षा बाळगतो धन्यवाद !

जय हिंद ! जय महाराष्ट्र !

डॉ. सुरत मांजरे
प्राचार्य,
जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

संपादकीय

तारुण्याच्या उंबरठ्यावर विचारांची, भावनांची आणि कल्पनेची क्षितिजे विस्तारत असतात. यातूनच नवनिर्मितीची बीजे अंकुरण्यास सुरुवात होते. महाविद्यालयाच्या नियतकालिकाचे संपादकीय म्हणजे महाविद्यालयीन तरुणाईच्या मनातील वैचारिक आंदोलनाचा अदमास घेणे. विद्यार्थ्यांच्या सुप्त प्रतिभेला शब्दरूप द्यावे, त्यांच्या विचारचक्रांना लेखणीद्वारे वाव द्यावा म्हणून महाविद्यालय प्रतिवर्षी 'जयदीप' नियतकालिका प्रकाशित करते, तरुणाईच्या साहित्यकृतींनी नटलेला हा अंक आपल्या हाती देताना मला मनस्वी आनंद होत आहे.

महाविद्यालयीन जीवनामध्ये विद्यार्थी व्यापक दृष्ट्या साहित्य, कला, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, साहित्य, कला, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, वैज्ञानिक, औद्योगिक, सहकार, पर्यावरण इ. विविध विषयांशी सजगपणे परिचित होतो. स्वतःच्या विचारांना या सर्व विषयांशी जोडून पाहण्याची परिपक्वता त्याच्यामध्ये येते आणि आपल्या लेखणीद्वारे तो आपले अनुभव व विचारही मांडू शकतो. अर्थात दृकश्राव्य माध्यमे आणि आंतरमायाजालात गुरफटत चाललेल्या तरुण पिढीने वाचन लेखनाकडे वळावे ही गोष्ट दिवसेंदिवस अवघडही बनत चालली आहे. त्यातूनही काही विद्यार्थी लिहिण्याचा प्रयत्न करतात हे महत्वाचे आहे. या अंकातून प्रयत्न केलेला एकतरी विद्यार्थी भविष्यात साहित्यिक म्हणून नावा-रुपाला यावा ही अपेक्षा आहे.

'जयदीप' चे मुखपृष्ठ अत्यंत बोलके असून महाविद्यालयाच्या हिरकमहोत्सवी वाटचालीची गरुडभरारी दर्शविणारे आहे. अंतरंगाची सुरुवातही कॉलेजच्या विकासाचा वाढता टप्पा सहजपणे अवलोकावा अशा स्वच्छ आरशासारख्या लेखाने झाली आहे. तंत्रज्ञानाच्या युगातील मराठी भाषेचे स्थान, भारतीय शेतकऱ्याचे जागतिकीकरणामधील स्थान, कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे जग, नवीन शैक्षणिक धोरण आणि विद्यार्थी, अशा वैचारिक लेखांनी मराठी विभाग संपन्न झाला आहे. चंद्रयान, हिंदी भाषेचे रोजगार निर्मितीतील महत्व, पर्यावरण, युवकांची बदलती मानसिकता आणि त्यांचे परिवर्तन, स्पर्धा परीक्षेचे मायाजाल आणि वस्तव असे विषय हिंदी विभागाने मांडले आहेत. इंग्रजी विभागाच्या माध्यमातून भारताची अमृतमहोत्सवी स्वातंत्र्योत्तर वाटचाल पर्यावरण समस्या आणि उपाय चंद्रयान भरारी, तृणधान्यांचे महत्व, हिरवी क्रांती, पाणी वाचविण्याचे महत्व तसेच पुस्तक परिक्षण अशा वैविध्यपूर्ण विषयांना विद्यार्थ्यांनी हाताळले आहे. आई, प्रेम, बालपण, पर्यावरण, भ्रष्टाचार अशा विविध अंगांचा विचार मांडणाऱ्या कविता विद्यार्थ्यांनी लिहिल्या आहेत.

महाविद्यालयामध्ये शिक्षणाबरोबर विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना वाव देण्यासाठी उपक्रमांचे आयोजन विविध विभाग आणि वाड्मय मंडळ, राष्ट्रीय सेवा योजना, राष्ट्रीय छात्र सेना, क्रीडा विभाग, सांस्कृतिक विभाग आणि विविध समित्यांच्या माध्यमातून केले जाते. तसेच चर्चासत्रे, कार्यशाळा, वर्तुत्व, निबंध स्पर्धा, पोस्टर प्रेझेंटेशन स्पर्धा, प्रश्नमंजुषा असे उपक्रमही राबविले जातात. बदलत्या काळाला सामोरे जाताना विद्यार्थी आणि प्राध्यापकांनाही ज्ञान संवर्धनाच्या दृष्टीने सातत्यपूर्ण प्रयत्नशील रहावे लागते. राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आयोजित केलेल्या विविध परिषदांमध्ये अभ्यासपूर्ण संशोधन सादर करून तसेच ते प्रकाशित करून प्राध्यापक महाविद्यालयाच्या लौकिकात भर घालत असतात. आमचा प्राध्यापक वर्ग विद्यापीठाच्या अभ्यास मंडळावरही कार्यरत असल्याचा आम्हाला अभिमान आहे. अंक चाळत असताना या सर्वच गोष्टींची सहज प्रचिती वाचकांना येईल.

महाविद्यालयाच्या हिरकमहोत्सवी वाटचालीचा हा अंक अधिकाधिक दोषरहित होण्यासाठी ऑफिस सह संपूर्ण संपादक मंडळाने परिश्रम घेतले आहेत. आदरणीय प्राचार्यांनी माझ्यावर सोपविलेली संपादकीय जबाबदारी मी माझ्या परीने मनापासून सांभाळली. त्यांनी माझ्यावर दाखविलेल्या विश्वासाबद्दल मी त्यांचे धन्यवाद मानते. संस्थेचे अध्यक्ष डॉ. सुभाष अडदंडे आणि सचिव डॉ. महावीर अक्कोळे तसेच स्थानिक समितीचे सर्व सदस्य यांनी वेळोवेळी दिलेले प्रोत्साहन माझ्यासाठी महत्वाचे आहे. 'जयदीप' चे सर्व विभागीय संपादक आणि प्रिंटिंग विभागातील श्री. चुडमुंगे यांचे मनापासून आभार ! हा अंक सर्वांसुंदर करण्यासाठी ज्यांनी ज्यांनी प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष सहकार्य केले त्या सर्वांप्रती मी आभार व्यक्त करते.

धन्यवाद !

- डॉ. सुनंदा शेळके

कनिष्ठ महाविद्यालय शालेय समिती २०२३-२४

अ.क्र.	नांव	पद
१	मा. डॉ. सुभाष बी. अडदंडे	चेअरमन/सभापती
२	मा. डॉ. महावीर रायाप्पा अक्कोळे	सदस्य
३	मा. श्री. पद्माकर पी. पाटील	सदस्य
४	मा. श्री. अशोक सुरेंद्र शिरगुप्पे	सदस्य
५	मा. श्री. आप्पासाहेब बापू भगाटे	सदस्य
६	मा. श्री. बाळासाहेब शशांक इंगळे	सदस्य
७	मा. श्री. सुरत मांजरे	सदस्य
८	मा. श्री. भरत ए. आलदर	सदस्य
९	मा. श्री. महावीर बुरसे	सदस्य
१०	मा. सौ. संगीता यशवंत जाधव	सदस्या
११	मा. श्री. एस. डी. मगदूम	सदस्य

* विद्यार्थी संख्या २०२३-२०२४ *

कनिष्ठ महाविद्यालय

१) प्रवेश प्रक्रिया :

वर्ग	विद्यार्थी संख्या
११ वी कला	१३८
१२ वी कला	१६६
११ वी वाणिज्य	१२२
१२ वी वाणिज्य	१४०
११ वी सायन्स	३७२
१२ वी सायन्स	३४८
कनिष्ठ महाविद्यालयातील एकूण विद्यार्थी -	१२९०

* वरिष्ठ महाविद्यालयातील प्राध्यापक *

अ.क्र.	नांव	विषय	अ.क्र.	नांव	विषय
१	डॉ. एस. ए. मांजरे (प्राचार्य)	प्राणीशास्त्र	१८	प्रा. जी. एच. निकम	रसायनशास्त्र
२	डॉ. एन. पी. सावंत	मराठी	१९	डॉ. व्ही. बी. देवकर	अर्थशास्त्र
३	डॉ. एस. बी. बनसोडे	हिंदी	२०	डॉ. के. डी. खळदकर	राज्यशास्त्र
४	डॉ. एन. एल. कदम	कॉमर्स	२१	सौ. एस. जी. पाटील	इंग्रजी
५	डॉ. बी. एम. सरगर	रसायनशास्त्र	२२	डॉ. एस. आर. पाटील	प्राणीशास्त्र
६	डॉ. सौ. एम. व्ही. काळे	वनस्पतीशास्त्र	२३	डॉ. जे. बी. पताडे	गणित
७	डॉ. टी. जी. घाटगे	भूगोल	२४	डॉ. एस. डी. उमडाळे	वनस्पतीशास्त्र
८	प्रा. आर. डी. तासगांवकर	रसायनशास्त्र	२५	डॉ. एस. आर. नकाते	कॉमर्स
९	डॉ. एस. जी. संसुद्धी	हिंदी	२६	डॉ. आर. एस. ढब्वे	रसायनशास्त्र
१०	डॉ. व्ही. व्ही. चौगुले	मानसशास्त्र	२७	प्रा. पी. आर. पाटील	गणित
११	डॉ. एम. एस. सूर्यवंशी	शारीरिक शिक्षण	२८	प्रा. के. आर. कुंभार	रसायनशास्त्र
१२	डॉ. सौ. एस. एस. महाजन	भौतिकशास्त्र	२९	डॉ. एस. आर. तापकीर	मराठी
१३	डॉ. पी. टी. माने	अर्थशास्त्र	३०	डॉ. आर. डी. काळे	भौतिकशास्त्र
१४	डॉ. एस. आर. साबळे	रसायनशास्त्र	३१	श्री. ए. के. कुलकर्णी	ग्रंथालय
१५	डॉ. एस. एस. शेळके	इंग्रजी			
१६	डॉ. पी. पी. चिकोडे	भौतिकशास्त्र			
१७	प्रा. आर. डी. शिंदे	संख्याशास्त्र			

* कनिष्ठ महाविद्यालयातील प्राध्यापक *

अ.क्र.	नांव	विषय	अ.क्र.	नांव	विषय
१	श्री. बी. ए. आलदर	भौतिकशास्त्र	१५	सौ. मोहिनी एस. पाटील	जीवशास्त्र
२	श्री. आर. आर. कोरे	रसायनशास्त्र	१६	कु. आदिती ए. पाटील	जीवशास्त्र
३	डॉ. एम. जे. बुरसे	भूगोल	१७	सौ. बस्तवाडे एस. व्ही.	अर्थशास्त्र
४	श्री. बी. एन. कुंभार	भौतिकशास्त्र	१८	सौ. ए. ए. पाटील	शारीरिक शिक्षण
५	श्री. एम. ए. शिंगे	गणित	१९	श्री. पवार ए. जे.	इतिहास (अर्धवेळ)
६	सौ. व्ही. एस. पाटील	रसायनशास्त्र	२०	सौ. के. एस्. पाटील	पर्यावरण (अर्धवेळ)
७	श्री. एस. डी. चौगुले	भूगोल	२१	कु. व्ही. एस. नरसाळे	इंग्रजी
८	श्री. बी. ए. पाटील	इंग्रजी	२२	कु. ए. बी. पाटील	जीवशास्त्र
९	श्री. ए. टी. ऐनापुरे	गणित	२३	सौ. व्ही. एस. मोरचिटे	भौतिकशास्त्र
१०	श्री. बी. टी. वायाळ	भौतिकशास्त्र	२४	श्री. व्ही. ए. बडबडे	मराठी
११	श्री. सुशांत एस. पाटील	व्यापार संघटन	२५	सौ. ए. व्ही. शिरोळकर	रसायनशास्त्र
१२	श्री. शितल के. पाटील	अकॉउंटन्सी	२६	सौ. जी. ए. शिंदे	भौतिकशास्त्र
१३	सौ. ए. ए. चौगुले	हिंदी	२७	श्री. व्ही. बी. पाटील	गणित
१४	श्री. ए. ए. धुळासावंत	रसायनशास्त्र			

* प्रशासकीय कर्मचारी वर्ग *

अ.क्र.	कर्मचार्याचे नांव	पद	अ.क्र.	कर्मचार्याचे नांव	पद
१	श्री. ए. बी. कांबळे	कार्यालयीन अधीक्षक	१९	श्री. जे. बी. कांबळे	प्रयोगशाळा परिचर
२	श्री. एस. ए. चावरे	वरिष्ठ लिपिक	२०	श्री. आर. एन. खराडे	प्रयोगशाळा परिचर
३	श्री. आय. आर. पाटील	वरिष्ठ लिपिक	२१	श्री. एस. व्ही. ठोमके	ग्रंथालय परिचर
४	श्री. ए. एम. पाटील	कनिष्ठ लिपिक	२२	श्री. एच. जी. पवार	प्रयोगशाळा परिचर
५	श्रीमती के. ए. झेले	प्रयोगशाळा सहाय्यक	२३	श्री. डी. एम. तांबोळी	प्रयोगशाळा परिचर
६	श्री. एस. के. शेटे	कनिष्ठ लिपिक	२४	श्री. एस. व्ही. हजारे	प्रयोगशाळा परिचर
७	श्री. एस. ए. हिरुकडे	कनिष्ठ लिपिक	२५	श्री. के. व्ही. कोरीशेट्टी	प्रयोगशाळा परिचर
८	श्रीमती के. व्ही. शेटी	प्रयोगशाळा सहाय्यक	२६	श्री. बी. एन. भनाजे	प्रयोगशाळा परिचर
९	श्री. पी. बी. सुतार	प्रयोगशाळा सहाय्यक	२७	श्री. आर. एस. माने	ग्रंथालय परिचर
१०	श्री. एस. एल. कोळी	कनिष्ठ लिपिक	२८	श्री. पी. पी. कदम	प्रयोगशाळा परिचर
११	श्री. पी. जे. पाटील	कनिष्ठ लिपिक	२९	श्री. बी. एम. हातगिणे	प्रयोगशाळा परिचर
१२	श्री. व्ही. के. मोहरे	प्रयोगशाळा सहाय्यक	३०	श्री. डी. बी. पाटील	ग्रंथालय परिचर
१३	सौ. एस. वाय जाधव	प्रयोगशाळा सहाय्यक	३१	श्री. एन. ए. मगदूम	ग्रंथालय परिचर
१४	श्री. एन. जी. कांबळे	वरिष्ठ लिपिक	३२	श्री. व्ही. आर. मेहता	ग्रंथालय परिचर
१५	श्री. एस. ए. वसकर	प्रयोगशाळा परिचर	३३	श्री. एम. एस. खाडे	ग्रंथालय परिचर
१६	श्री. आप्पासाहेब ए. मगदूम	प्रयोगशाळा परिचर			
१७	श्री. बी. जे. कुंभार	प्रयोगशाळा परिचर			
१८	श्री. एस. बी. कणसे	प्रयोगशाळा परिचर			

* प्रशासकीय कर्मचारी वर्ग *

(विना अनुदानित)

अ.क्र.	कर्मचार्याचे नांव	अ.क्र.	कर्मचार्याचे नांव
१	श्री. एस. जी. दिंडे	९	श्री. एस. जी. मल्लाडी
२	श्री. व्ही. ए. हणवर	१०	श्री. एस. एस. चव्हाण
३	श्रीमती. एस. पी. मादनाईक	११	सौ. एन. एस. चव्हाण
४	श्री. के. एस. पाटील	१२	श्री. ओंकार दिंडे
५	एस. बी. माणगांवे	१३	श्री. पोपट पायमल्ले
६	श्री. शिवराज हिरुकडे	१४	
७	श्री. बी. बी. चुडमुंगे	१५	
८	श्री. आर. बी. खोत	१६	

* तासिका तत्वावरील प्राध्यापक *
(अनुदानित)

अ.क्र.	शिक्षकांचे नांव	विषय
१	श्री. ए. डी. शिंदे	इंग्रजी
२	श्री. के. एस. पाटील	इंग्रजी
३	कु. एम. एस. कोळी	अर्थशास्त्र
४	श्री. ए. पी. माने	भौतिकशास्त्र
५	श्री. ए. एम. मुजावर	भौतिकशास्त्र
६	कु. ए. बी. धांदले	प्राणीशास्त्र
७	डॉ. कु. जे. जे. कुलकर्णी	प्राणीशास्त्र
८	डॉ. ए. आर. लोखंडे	प्राणीशास्त्र
९	श्री. सी. आर. चिवटे	वनस्पतीशास्त्र
१०	कु. एस. ए. मगदूम	वनस्पतीशास्त्र
११	डॉ. व्ही. आर. दवडे	वनस्पतीशास्त्र
१२	डॉ. पी. बी. करुणा	वनस्पतीशास्त्र
१३	सौ. एस. एस. चौगुले	कॉमर्स
१४	कु. ए. जे. कांबळे	कॉमर्स
१५	श्री. एन. जी. राठोड	भूगोल
१६	डॉ. आर. एल. कोळी	भूगोल
१७	श्री. ए. बी. परीट	भूगोल
१८	कु. ए. ए. कोळी	रसायनशास्त्र
१९	कु. के. टी. चाणकणे	शिक्षणशास्त्र
२०	श्री. एस. व्ही. चौगुले	इतिहास
२१	श्री. आर. के. कांबळे	इतिहास

(विनाअनुदानित)

अ.क्र.	शिक्षकांचे नांव	विषय
१	श्री. ए. आर. पाटील	बी. व्होक. अॅटो.
२	श्री. एस. एस. गिरमल	बी. व्होक. अॅटो.
३	कु. एन. एस. माने	बी. व्होक. प्रिंटिंग
४	सौ. के. ए. माने-गावडे	बी. व्होक. प्रिंटिंग
५	सौ. व्ही. ए. चौगुले	मानसशास्त्र
६	कु. आर. डी. म्हामुलकर	पर्यावरणशास्त्र
७	श्री. एम. एस. बागवान	राज्यशास्त्र
८	श्री. पी. एस. पाटील	संख्याशास्त्र
९	कु. आर. आर. घाळी	संख्याशास्त्र
१०	कु. आर. एस. शेडशाळे	फुड सायन्स
११	कु. आर. एस. काळे	फुड सायन्स

अ.क्र.	शिक्षकांचे नांव	विषय
१२	श्री. यु. के. खराडे	फुड सायन्स
१३	सौ. एस. एस. चौगुले	कॉमर्स
१४	कु. ए. जे. कांबळे	कॉमर्स
१५	सौ. ए. एस. आडके	इलेक्ट्रीकल्स
१६	श्री. पी. आर. पुजारी	संख्याशास्त्र
१७	सौ. आर. एस. ----	संगणकशास्त्र
१८	कु. एन. एस. खांडेकर	संगणकशास्त्र
१९	सौ. एच. व्ही. तळंदगे	संगणकशास्त्र
२०	श्री. एस. व्ही. चौगुले	इतिहास
२१	श्री. आर. के. कांबळे	इतिहास

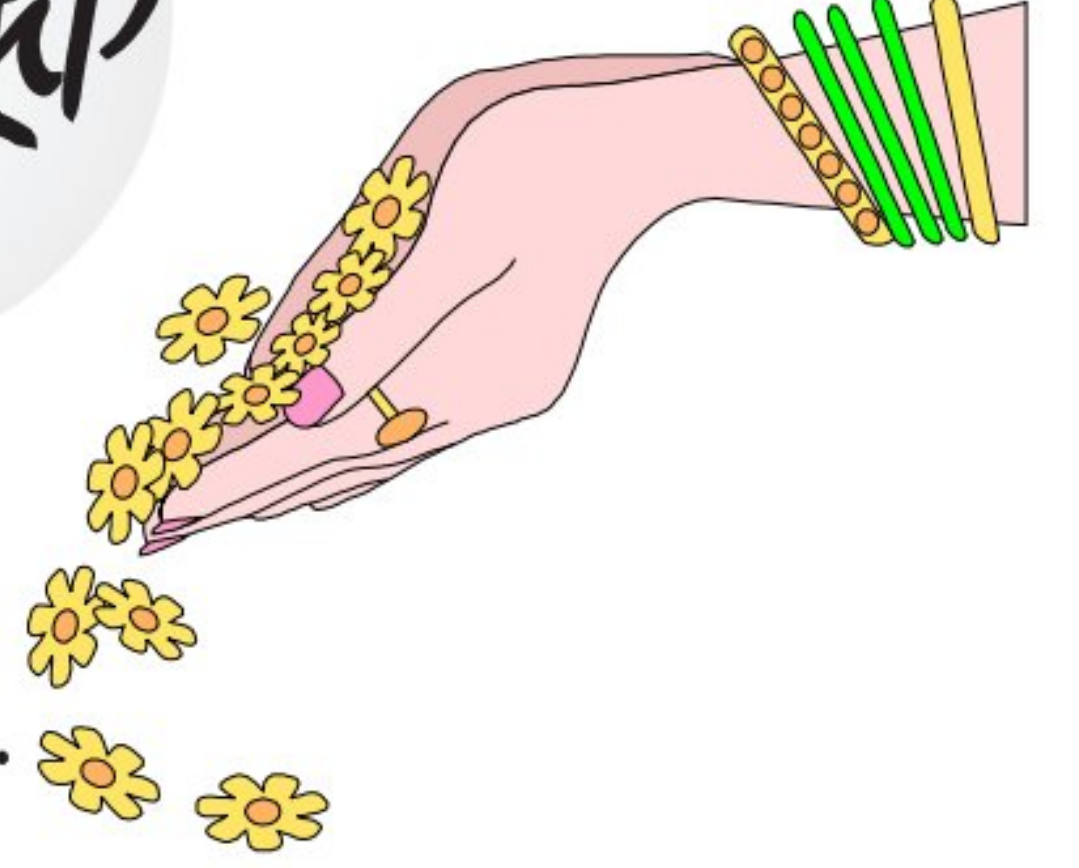
* वरिष्ठ महाविद्यालय *

वर्ग	विद्यार्थी संख्या	वर्ग	विद्यार्थी संख्या
बी.ए. भाग १	२१२	एम. ए. भाग १ (अर्थशास्त्र)	३९
बी.ए. भाग २	११७	एम. ए. भाग २ (अर्थशास्त्र)	१७
बी.ए. भाग ३	११२	एम. कॉम. भाग १	८६
बी.एस्सी. भाग १	१४६	एम. कॉम. भाग २	५१
बी.एस्सी. भाग २	११४	एम. एस्सी. भाग १ (अॅनालिटिकल केमिस्ट्री)	४१
बी.एस्सी. भाग ३	१२३	एम. एस्सी. भाग २ (अॅनालिटिकल केमिस्ट्री)	३३
बी. कॉम. भाग १	१५७	अॅटोमोबाईल भाग १	४४
बी. कॉम. भाग २	१३६	अॅटोमोबाईल भाग २	१३
बी. कॉम. भाग ३	१०२	अॅटोमोबाईल भाग ३	८
बी. सी. ए. भाग १	१००	प्रिंटिंग अँड पब्लिशिंग भाग १	३१
बी. सी. ए. भाग २	८६	प्रिंटिंग अँड पब्लिशिंग भाग २	१४
बी. सी. ए. भाग ३	३८	प्रिंटिंग अँड पब्लिशिंग भाग ३	६
बी. सी. एस. भाग १	९८	एम. एस्सी. भाग १ (ऑर्गोनिक केमिस्ट्री)	१४
बी. सी. एस. भाग २	८५	एम. एस्सी. भाग २ (ऑर्गोनिक केमिस्ट्री)	२०
बी. सी. एस. भाग ३	३६		
एम. ए. भाग १ (मराठी)	९		
एम. ए. भाग २ (मराठी)	१०		
एम. ए. भाग १ (हिंदी)	६		
एम. ए. भाग २ (हिंदी)	१०		
		एकूण	२१०४

भावपूर्ण

श्रद्धांजलि

सहवास जरी नसला तरी,
स्मृती सुगंध देत राहिल..
जीवनाच्या वळणा-वळणावर
आठवण तुमची येत राहिल...

दिवंगत अमर, देशभक्त, स्वातंत्र्यसेनानी, धारातिर्थी पडलेले जवान,
थोर विचारवंत, शिक्षक, कवी, लेखक, साहित्यिक, समिक्षक, संशोधक, थोर
कलावंत, गायक, संगितकार, शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ, ज्येष्ठ खेळाडू, शैक्षणिक,
राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, सहकार, कृषी क्षेत्रातील कर्तबगार
व्यक्ती, आज आपल्यात नाहीत. काळाच्या पडद्याआड झालेल्या परंतु
आमच्या स्मरणपटलावर कोरल्या गेलेल्या समस्त दिवंगतांना
जयसिंगपूर कॉलेजच्या वतीने विनम्र अभिवादन.

आणि

भावपूर्ण श्रद्धांजली !

जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

हिंदी विभाग

समझौतों की भीड-भाड में सबसे रिश्ता टूट गया

समझौतों की भीड-भाड में सबसे रिश्ता टूट गया
इतने घुटने टेके हमने आखिर घुटना टूट गया

देख शिकारी तेरे कारन एक परिंदा टूट गया
पत्थर का तो कुछ नहीं बिगडा लेकिन शीशा

घर का बोझ उठाने वाले बच्चे की तकदीर न पूछ
बचपन घर से बाहर निकला और खिलौना टूट गया

किसको फुर्सत इस महफिल में गम की कहानी पढने की
सूनी कलाई देख के लेकिन चूड़ी वाला टूट गया

पेट की खातिर फुटपाथों पे बेच रहा हूँ तस्वीरें
में क्या जानूँ रोजा है या मेरा रोजा टूट गया

ये मंजर भी देखे हमने इस दुनिया के मेले में
टूटा-फूटा नाच रहा है अच्छा-खासा टूट गया

- मुनव्वर राणा

डॉ. एस. जी. संसुद्धी

विभागीय संपादक

अनुक्रमणिका

'चिठ्ठी आयी है ।'	१
चंद्रयान - ३	२
प्यारी माँ	३
माँ	३
हिंदी भाषा में रोजगार के अवसर...	४
प्रकृति की रक्षा : आज की आवश्यकता	६
चिठ्ठी आई है,	७
माँ	७
बदलती शिक्षा नीति	८
इक्कीसवी सदी में युवाओं की बदलती मानसिकता	९
युवा पीढी का परिवर्तन	१०
बचपन	११
स्पर्धा परीक्षा का मायाजाल और वास्तविकता	१२
सबके नसीब में नहीं होता...!	१३
वृक्ष है इस पर्यावरण के आभूषण, इनसे होता दूर प्रदूषण !	१४
जिद ना करना	१५
जगजीत : एक बौछार था वो	१५
... मोबाईल : लाभ या हानि...	१६

‘चिट्ठी आयी है ।’

‘चिट्ठी आयी है’ की कालजयी रचना को अपनों सुरों से सजाने वाले पंकज उधास । मखमली आवाज का करिष्मा पंकज उधास । गजल गायन के लिए विशेष ख्याति प्राप्त पंकज उधास को बचपन से ही संगीत में रुचि थी । अपने पिता से संगीत सीखनेवाले पंकज जी ने शा. संगीत और गजल दोनों विधायों को अपनाया । उन्होंने संगीत करियर की शुरुवात एक गायक के रूप में आकाशवाणी से की । उन्होंने कई गजलें और भक्तिगीत गाएँ । १९८० के दशक में ‘नाम’ फिल्म में ‘चिट्ठी आयी है’ गजल गायी जिससे वे बहुत लोकप्रिय हुए ।

गजल को लोकप्रिय बनाने में पंकज उधास की महत्वपूर्ण भूमिका है । गजल के लिए उनकी आवाज में जो गहरापन है जिससे गजल के भावों को वे वखूबी उतारते हैं । वे केवल गजल गाते नहीं बल्कि उसे जीते हैं वे गजल के हर शब्द को महसूस करके अपने आवाज में ढालते हैं ।

पंकज उधास की कई प्रसिद्ध गजलें हैं - चिट्ठी आयी है, दिल जब से टूट गया, हमने खामोशी

- शबनम पटेल
(बी. ए. भाग ३)

से, और जिंदगी को गुजारने के लिए आदि । अपनी गजल गायकी के अनेक अल्बम बनाए तथा कई देशों में उनके कार्यक्रम हुए । दुनियाभर में उनके प्रशंसक हैं ।

उनके इस संगीत योगदान के लिए भारत सरकार द्वारा उन्हें २००६ में भारत के चौथे सर्वोच्च नागरिक सम्मान पद्मश्री से सम्मानित किया गया था । ऐसे गजल गायक अपने संगीत से कायम याद रहेंगे । ‘चिट्ठी आयी है’ गीत को अमर बनानेवाले पंकज उधास के प्रति भावभीनी श्रद्धांजलि !

माँ

नींद अपनी भुलाकर सुलाया हमको
आंसू अपने गिराकर हसाया हमको
दर्द कभी ना देना उस खुदा कि तस्वीर के
खुदा भी कहता है माँ-बाप जिसका
वक्त से लडकर जो नसीब बदल
इंसान वही जो अपनी तकदीर बदल दे
कल क्या होगा कभी मत सोचो
क्या पता कल वक्त खुद अपनी तस्वीर बदल दे

दीपाली हणबर
(बी.कॉम भाग २)

चंद्रयान - ३

- शबनम पटेल
(बी. ए. भाग ३)

चंद्रयान ३ भारत का तीसरा चंद्र मिशन है। यह १४ जुलाई २०२३ को श्रीहरिकोटा से लॉन्च किया गया था चंद्रयान ३ का लक्ष्य चंद्रमा के दक्षिणी ध्रुव क्षेत्र में एक लैंडर और एक रोवर को उतारना है।

लैंडर को चंद्रमा के सतह पर एक सुरक्षित जगह पर उतारना है और रोवर को सतह पर १०० मीटर तक चलने और चंद्रमा के बारे में जानकारी एकत्र करने का काम करना है। चंद्रयान ३ में कई उपकरण लगे हैं। जो चंद्रमा के बारे में जानकारी एकत्र करेंगे इनमें से कुछ उपकरण हैं :

१) विक्रम लैंडर : विक्रम लैंडर चंद्रमा के सतह पर एक सुरक्षित जगह पर उतारने के लिए जिम्मेदार है। यह एक छोटे से रोवर को भी ले जाएगा जा चंद्रमा के बारे में जानकारी एकत्र करेगा।

२) प्रज्ञान रोवर : प्रज्ञान रोवर चंद्रमा के सतह पर १०० मीटर तक चलने और चंद्रमा के बारे में जानकारी एकत्र करने के लिए जिम्मेदार है। यह चंद्रमा की मिट्टी चट्टानों और धूल का नमूना लेगा और चंद्रमा के वातावरण का अध्ययन करेगा।

३) चंद्रयान ३ ऑर्बिटर : चंद्रयान ३ ऑर्बिटर चंद्रमा के चारों ओर चक्कर लगाएगा और चंद्रमा की सतह और वातावरण का अध्ययन करेगा।

यह चंद्रमा के बारे में तस्वीरें और वीडियो भी लेगा चंद्रयान २ एक महत्वपूर्ण मिशन है जो भारत को अंतरिक्ष अन्वेषण में एक बड़ा कदम आगे जो जाएगा।

यह मिशन चंद्रमा के दक्षिण ध्रुव क्षेत्र का अध्ययन करेगा जो अभी तक किसी भी देश द्वारा नहीं किया गया है।

चंद्रयान ३ के परिणामों से हमें चंद्रमा के बारे में नई जानकारी मिलेगी और यह हमें भविष्य में चंद्रमा पर मानव मिशनों को भेजने में मदद करेगा।

चंद्रयान ३ लॉन्च के बाद भारत अब दुनिया के उन कुछ देशों में शामिल हो गया है जिन्होंने चंद्रमा पर लैंडर और रोवर को उतारने में सफलता हासिल की है। चंद्रयान ३ भारत के लिए एक बड़ी उपलब्धि है और यह देश के अंतरिक्ष कार्यक्रम के लिए एक महत्वपूर्ण मील का पत्थर है।

भारत का तीसरा मून मिशन 'चंद्रयान-३' / ४ जुलाई को लॉन्च हुआ था इसे आंध्र प्रदेश के श्रीहरिकोटा स्थित सतोश धवन स्पेस सेंटर से छोड़ा गया था अब ४० दि बाद लैंडर (विक्रम) और रोवर (प्रज्ञान) आज शाम ६.०४ बजे चंद्रमा के साऊथ पोल पर लैंडिंग करेंगे 'चंद्रयान-३' को भेजने के

लिए एलव्हीएम.-३ लॉन्चर का इस्तेमाल किया गया।

चंद्रयान - २ की लैंडिंग के दौरान हुई तकनीकी विफलताओं को ध्यान में रखते हुए इसरो ने जानकारी दी है कि चंद्रयान - ३ को और अधिक कुशल बनाया गया है। यह चंद्रयान - ३ लैंडर के लैंडिंग स्थल पर होनेवाली भूकंपीय गतिविधि की जांच करेगा। यह भविष्य में चंद्रमा पर इंसानों की मौजूदगी और निवास के लिए एक महत्वपूर्ण घटक है।

टेक्टोनिक प्लेटों की गति के कारण प्रतिदिन पृथ्वी पर सैंकड़ों भूकंप आते हैं। भूकंप की पहचान करने लिए सिस्मोग्राफी से ही होती है। यही स्थिति चंद्रमा पर भी है।

रोवर मॉड्यूल का काम :

चंद्रयान - २ की तरह ही चंद्रयान - ३ में मुख्य घटक रोवर है, चंद्रमा पर लैंडर की सॉफ्ट लैंडिंग के बाद रोवर उसमें से निकलेगा और चंद्रमा की सतह पर धूमकर शोध करेगा, जानकारी जुटाएगा।

चंद्रयान - ३ के रोवर का वजन केवल २६ किलोग्राम है, इसमें छह पहिरा लगे हुए हैं। इसमें बिजली उत्पादन के लिए सोलर पैनल के साथ बैटरी भी शामिल है। ९१.७ सेंमी लंबा, ७५ सेंमी. चौड़ा और ३९.७ सेंमी. उंचा, रोवर अपने छह पहियों की मदद से चंद्र सतह पर चलेगा. छोटे आकार और अन्य चुनौतियों के चलते रोवर केवल लैंडर के साथ संचार कसकता है।

इसका मतलब है कि अगर यह एकत्र की गई जानकारी लैंडर को भेजता है, जो इसे भारतीय डीप

प्यारी माँ

घुटनों से रेंगते-रेंगते
कब पैरों पर खडी हुई
तेरी ममता की छांव में,
जाने कब बडी हुई,
काला - टीका दूध मलाई
आज भी सब कुछ वैसा है
मैं ही मैं हूँ हर जगह
माँ प्यार ये तेरा कैसा है ?
सीधी-साधी, भोली-भाली
मैं ही सबसे अच्छी हूँ,
कितनी भी हो जाऊ बडी
माँ, मैं आज भी तेरी बच्ची हूँ...
(संकलन)
- अमृता वर्मा

माँ

क्या सूरत तूने पाई है
क्या मूरत तूने पाई है ऐ मां !
तू कौन सी दुनिया से उतर कर आई है ।
कौन सा दिल है तेरे सीने में
तेरी भी तो कुछ ख्वाहिश है,
लेकिन अपने बच्चों के लिए
तूने उन्हें भुलाई है ।
सेहती जाती तू कितनी तकलीफे
फिर भी किसी से कुछ ना कहती
देखकर अपने बच्चों की मुस्कान
अपने दुख दर्द में भी तू मुस्कुराई है
ऐ मां !
तू कौन सी दुनिया से उतर कर आई है ।

(संकलन)

पूजा माहवार

हिंदी भाषा में रोजगार के अवसर...

- शबनम पटेल
(बी. ए. भाग ३)

हिंदी भाषा में रोजगार की अपार संभावनाएँ हैं। इस समय अनेक ऐसे क्षेत्र हैं जहाँ हिंदी का अध्ययन करनेवाले युवा अपना भविष्य सँवार सकते हैं। आज हम इसी विषय पर विस्तार से चर्चा करेंगे। हिंदी में रोजगार के अवसरों को जानने से पूर्व अगर आप इन तथ्यों पर दृष्टि डालें तो पूरा परिदृश्य स्पष्ट हो जाएगा। हिंदी दुनिया की दूसरी सबसे ज्यादा बोली जाने वाली भाषा है। इस समय दुनियाभर में हिंदी समझ सकने वाले लोगों की संख्या १ अरब से भी ज्यादा है।

प्रिंट मीडिया, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया इंटरनेट, राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय मंच और संख्याओं में हिंदी के प्रयोग में गुणात्मक वृद्धि हुई है। फेसबुक, ट्विटर, यूट्यूब तथा व्हाट्सएप जैसे अनुप्रयोगों में तो अब हिंदी का ही दबदबा है। गूगल और माइक्रोसॉफ्ट जैसी दिग्गज कंपनियों ने भी हिंदी में बहुत बड़े पैमाने पर काम करना शुरू कर दिया है।

* हिंदी पढ़ने वाले बनाएँ पत्रकारिता में करियर। हिंदी का अध्ययन करने वाले छात्रों के बीच पत्रकारिता रोजगार का एक आकर्षक विकल्प है जहाँ मेहनती और प्रतिभावात हैं। युवाओं के लिए बहुत संभावनाएँ हैं। पत्रकारिता में आने की इच्छा बहुत संभावनाएँ हैं। पत्रकारिता में आने की इच्छा रखने वाले युवाओं को अपने आसपास घटित होनेवाली घटनाओं के प्रति समझ और संवेदनशील

होना भी बहुत जरूरी होता है।

* हिंदी और राजभाषा अधिकारी बनकर करें हिंदी की सेवा।

केंद्रीय संस्थानों और कार्यालयों में राजभाषा अधिकारी की नियुक्ति की जाती है जो अपने यहाँ हर प्रकार से हिंदी के प्रयोग को बढ़ावा देते हैं और हिंदी में कामकाज को सुगम बनाते हैं।

* हिंदी के छात्र अध्यापन के क्षेत्र में पाएँ रोजगार के भरपूर अवसर।

हिंदी का अध्ययन करने वालों को बीच अध्यापन एक पारंपारिक करियर विकल्प के रूप में प्रसिद्ध है। हिंदी विषय में परास्नातक करने के उपरोक्त समय-समय पर आयोजित होनेवाली 'राष्ट्रीय पात्रता परीक्षा' (एन.ई.टी.) में सम्मिलित हुआ जा सकता है। और (पीएच.डी.) करने वाले छात्रों को प्रतिमाह ३०,०००/- छात्रवृत्ति प्रदान की जाती है और 'प्रोफेसर के रूप में नियुक्ती अवसर भी मिलता है।

'बाजार और रोजगार' के क्षेत्र में विस्तार कर रही है हिन्दी।

आज भी हिंदी को साहित्य तक ही सीमित किया जा रहा है। और युवाओं में इस भाषा में अपने भविष्य को लेकर एक संशय है जिसका समाधान दुर्भाग्यवश शिक्षण संस्थान नहीं कर रहे। अधिकतर लोगों के लिए हिंदी पढ़ने का मतलब प्रोफेसर, अनुवादक या राजभाषा अधिकारी बनना भर ही है

मगर बदलते समय के साथ अब हिन्दी में रोजगार का दायरा भी बढ़ रहा है क्योंकि साहित्य हिन्दी का महत्वपूर्ण अंग अवश्य है मगर, हिन्दी का दायरा सिर्फ साहित्य तक सीमित नहीं है। कविता, कहानी और कथा वाचन की दुनिया से निकल कर हिन्दी रोजगार की शकल में ढल रही है।

“हिन्दी में रोजगार की दुनिया विविध और बहुरंगी है। इसमें करियर बनाने की चाह रखने वालों के लिए यह जरूरी है कि इसे जानें और क्षेत्र विशेष में परोवर रुख अपना कर आगे बढ़ें।”

* विदेशों में हिन्दी अध्यापन :

वैश्वीकरण के दौर में भारत की बहुरंगी संस्कृति को जानने की ललक ने विदेशियों में हिन्दी सीखने का क्रेज पैदा किया है। संस्कृति के अलावा जो विदेशी कंपनियां भारत में अपने बाजार और कारोबार का विस्तार चाहती हैं, वे भी अपने कर्मचारियों को हिन्दी सीखने के लिए प्रेरित और प्रोत्साहित कर रही हैं।

बैंकिंग सेवा :

देश में निजी और सरकारी बैंकों ने हाल के वर्षों में अपने कारोबार में बेतहाशा बढ़ोतरी की है। जगह जगह बैंकिंग सेवा के विस्तार ने हिन्दी में दक्ष युवाओं को भी रोजगार प्रदान किया है।

प्रकाशन संस्थान :

देश में प्रकाशन उद्योग का धंदा विकास की नई सीढियों पर चढ़ रहा है। इन उद्योगों का एक बड़ा कारोबार हिन्दी पढ़ी से भी जुड़ा है।

अध्यापन :

अध्यापन के क्षेत्र में नर्सरी से लेकर स्कूल

और कॉलेज तक ही नहीं, कोचिंग सेंटर्स तक में हिन्दी के जानकारों के लिए ढेरों अवसर हैं। अंग्रेजी माध्यम स्कूलों में भी हिन्दी एक विषय के रूप में जारी है।

* पब्लिक रिलेशन :

नगरों और महानगरों में आज पीअर कंपनियां भी अपने कारोबार स्थापित कर रही हैं। इन कंपनियों में बेहतर हिन्दी के साथ लैस युवाओं की खासी जरूरत है।

सिविल सर्विस :

अनुवाद, मॅनेजमेंट, राजभाषा संस्थान, मीडिया, भाषा विशेषज्ञ, विज्ञापन उद्योग.

स्क्रिप्ट और कंटेन्ट लेखन :

टीवी सीरियल हो फिल्म की दुनिया, विज्ञापन संस्थाएं, कोचिंग सेंटर, प्रकाशन संस्थान या अन्य निजी कंपनियां, अपने यहां ‘स्क्रिप्ट लेखन’ और ‘कंटेन्ट राइटिंग के लिए हिन्दी लेखक की आवश्यकता होती है।

* हिन्दी में वेबसाइट तथा ऐप डेवलपर :

हालांकि इसकी माँग है मगर इस दिशा में काम बहुत कम हुआ है। अगर हिन्दी साहित्य, तकनीक अथवा रोजमर्रा की जानकारी आप डिजिटल माध्यम पर उपलब्ध करवाते हैं तो यह बड़ा बाजार है।

* कॉल सेंटर :

बाजार पर पकड़ बनाने के लिए अब कॉल सेंटरों में भी अच्छी हिन्दी जानने और बोलने वालों को काम के अवसर मुहैया कराए जा रहे हैं।

प्रकृति की रक्षा : आज की आवश्यकता

पर्यावरण ऐसा आवरण है जो हमारे जीवन रहने के लिए आवश्यक है। जिनसे हम हर समय धिरे रहते हैं। हम चाहकर भी इससे अलग नहीं हो सकते हैं इसे ही पर्यावरण कहते हैं। आप दुनिया के किसी भी कोने में चले जाए नदीनाले, पेड़-पौधे, पहाड़, वायु, मिट्टी, पशु-पक्षी इन सभी को हम अपने समीप पाते हैं, यही पर्यावरण का स्वरूप है या ये कहे की इनसे ही पर्यावरण का अस्तित्व है।

प्रकृति ने हमें सभी साधनों का उपयोग मानव के कल्याण के लिए दिया है तो मानव को भी प्रकृति को सुरक्षित रखते हुए उसके साधनों का उपयोग पूरी जिम्मेदारी के साथ करना चाहिए। पहले के समय मानव और प्रकृति एक दुसरे के सच्चे दोस्त की तरह थे तो एक दुसरे को ख्याल रखते थे। जिससे प्राकृतिक वातावरण शुद्ध और पूर्ण संसाधनों से युक्त रहता था। हर जगह फलो से लादे हुए पेड़ पौधे और पाने के लिए शुद्ध जल मिल जाता था। मगर अब तो ये एक स्वप्न है। क्योंकि आप दुनिया के किसी भी कोने में चले आए अब आपको पहले की भांति स्वतंत्र रूप से खाने और पीने की चीजे नहीं

मिलेगी क्योंकि मानव केवल स्वार्थपूर्ण तरीके ने इन्हे समाप्त कर दिया है वो केवल उसका उपभोग करता है मगर उसकी पूर्ति करने में रुचि नहीं दिखता है। आज मानव के अविष्कार ने असंभव को भी संभव कर दिया है मगर पर्यावरण को बचाने और स्वयं को सर्वनाश से बचने के लिए चंद छोटे से उपाय नहीं किये जा रहे हैं। अगर पर्यावरण और प्रकृति का संरक्षण के लिए अब भी नहीं जागे तो पूरी मानव जाति का भी विनाश निश्चित है।

पर्यावरण ने मानव को अनंत काल ने सभी संसाधन प्रदान किये हैं जो उसके जीवन के लिए आवश्यक है और मानव ने भी इनका पूरा उपयोग किया है प्राचीन काल में लोग प्रकृति से प्राप्त वस्तुओं से संतुष्ट थे मगर जैसे जैसे नए साधनों का अविष्कार होता गया लोग बेहतर से बेहतर सुख सुविधाओं की और आकर्षित होने लगे इसके लिए मानव अपनी जरूरतों को महत्व देते हुए प्रकृति के अच्छे-बुरे के विषय में सोचना कम कर दिया है हमें बस आरामदायक और सुख सुविधाओं मिल जाये चाहे उससे किसी को कोई भी नुकसान हो। आज जनसंख्या बढ़ रही है उतनी ज्यादा जरूरतें प्रत्येक व्यक्ति की बढ़ रही हैं मगर इस बात का ध्यान किसी का नहीं है की ये संसाधन लिमित मात्रा में हैं और कभी भी समाप्त हो सकते हैं जिससे दिन पर दिन पर्यावरण विनाश की और बढ़ रहा है,

शहरों में प्रदूषण बढ़ने के साथ इनको क्षेत्र

भी बढ़ता जा रहा है जिनके लिए पेड पौधे काटे जा रहे हैं जिनके लिए लाखों पेडों पर रहनेवाले पक्षी, निदोष जीव जंतु मारे जा रहे हैं, जिससे पर्यावरण को बहुत नुकसान पहुँच रहा है। आज हमारे स्वार्थ के कारण निर्दोष जीव जंतु भी प्रदुषण का कष्ट झेल रहे हैं पर्यावरण प्रदुषण में सबसे ज्यादा दुष्प्रभाव जैसे अणु विस्फोट से रेडियोधर्मी पदार्थ निकलने से आनुवांशिक प्रभाव है। हमारा बचाव करने वाली ओजोन में भी आज गड्डे पड गये हैं जिनसे होकर गुजरने वाली सुर्य कि पराबैगनी निष्क्रिया ही जाती है जो हमारे लिए नुकसानदायक है।

पर्यावरण संरक्षण हमारा फर्ज है और इसकी जिम्मेदारी हम सभी की है, हमें जितना हो सके उतना पर्यावरण को दूषित होने से बचाना चाहिए और प्रदुषण को रोकने के उपायों को अपनी आदतों में शामिल करना चाहिए।

माँ

जब अकेली रही तो उसकी याद आयी
अँधेरे में थी तो उसकी याद आयी।
जब भूख लगी तो इसकी याद आयी।
नींद नहीं आयी तो उसकी याद आयी।
सोचने में कितनी आसान लगती थी ये जिंदगी
जब खुद से जीना सीखी तो उसकी याद आयी।
तभी लगा की माँ इतनी मतलबी कैसे हो सकती है
हमसे भी ज्यादा हमारे लिए कैसे सोच सकती है।
लेकिन सच तो ये है की वो माँ ही होती है
जो हमारा पेट भरकर खुद भूखी रहती है।
वही हमारी माँ होती है।

चिट्ठी आई है,

चिट्ठी आई है, आई है, चिट्ठी आई है
चिट्ठी आई है, आई है, चिट्ठी आई है
चिट्ठी आई है वतन से, चिट्ठी आई है
बड़े दिनों के बाद, हम बेवतनों को याद
बड़े दिनों के बाद, हम बेवतनों को याद
वतन की मिट्टी आई है... ए...
चिट्ठी आई है, आई है, चिट्ठी आई है
चिट्ठी आई है वतन से, चिट्ठी आई है

ऊपर मेरा नाम लिखा है
अंदर ये पैगाम लिखा है
ओ परदेस को जाने वाले
लौट के फिर ना आने वाले
सात समुंदर पार गया तू
हमको जिंदा मार गया तू
खून के रिश्ते तोड गया तू
आँख में आँसू छोड गया तू
कम खाते है, कम सोते है
बहुत ज्यादा हम रोते हैं
चिट्ठी आई है
चिट्ठी आई है, आई है, चिट्ठी आई है

ऐसा है जैसे
रातों-रात हुई लाखों करोडों की
डील के पेपर चेक करना।

बदलती शिक्षा नीति

- अक्षदा विजय कांबळे
बी. ए. भाग ३ (हिंदी)

“विद्यार्थी करे अपने सपने साकार
नई शिक्षा नीति का यही आधार”।

हमारा देश प्राचीन काल से ही शिक्षा का केंद्र रहा है। भारत में शिक्षा का समृद्ध और दिलचस्प इतिहास रहा है। शिक्षा के माध्यम से ही हम अपने सभी सपनों को पूरा कर सकते हैं। शिक्षा ही एकमात्र ऐसा जरिया है जिस से जीवन को नयी दशा और दिशा मिलती है। वर्तमान में वही देश सबसे शक्तिशाली है जिसके पास ज्ञान की शक्ति है।

जैसाकि हम सभी जानते हैं कि शिक्षा हमारे जीवन के लिए बहुत महत्वपूर्ण है। प्राचीन काल से भारत समाज के पूर्ण विकास के लिए शिक्षा के महत्व के प्रति जागरूक रहा है आजकल हर वस्तु के लिए शिक्षा मूलभूत आवश्यकता है। शिक्षा बचपन से प्रारंभ होती है और जीवनभर जारी रहती है।

व्यक्ति जितना अधिक शिक्षित होता है उतना ही उसके जीवन में सफलता की संभावना बढ़ती है। इसके अतिरिक्त शिक्षित व्यक्ति को समाज में सम्मान जनक दृष्टि से देखा जाता है। अच्छी शिक्षा के साथ हम एक महान उपाधि हासिल कर अपने भविष्य को उज्ज्वल कर सकते हैं।

“ठीक होंगे अंधशिक्षा के रोगी,
अब गुणवत्ता अपनों शिक्षा में होगी।”

हमें अपने भारत को विकसित बनाना है तो इसके लिए सर्वप्रथम ज्ञान आधारित समाज की

स्थापना करनी होगी। शिक्षित समाज का निर्माण हम तभी कर पाएंगे जब सभी लोग अपनी जिम्मेदारी निभाएंगे। परिवार से ही समाज बनता है इसलिए यदि परिवार शिक्षित होगा तो समाज स्वयं ही शिक्षित हो जायेगा।

शिक्षा की गुणवत्ता स्वयं में एक महत्वपूर्ण तत्व है। देश के शिक्षासंबंधी सर्वेक्षण के अनुसार शिक्षा के साथ विद्यार्थी का स्तर सुधारने के लिए सभी का सक्रिय सहयोग लेना बेहद जरूरी है। इसके अतिरिक्त शिक्षा नीति की कमियों को भी दूर करने की जरूरत है। तभी जाकर हमारे देश के बच्चों को गुणवत्ता पूर्ण शिक्षा प्राप्त होगी।

परिवार, समुदाय और देश को बड़े स्तर पर ले जाने के लिए मानव समाज के हर स्तर पर शिक्षा की अहम भूमिका होती है। शिक्षा के माध्यम से हम सब मिलकर अपने देश को भ्रष्टाचार से मुक्त करा सकते हैं।

अतः हमें अन्य सुधारों के साथ-साथ उचित प्रशासन मानको, सरकार द्वारा पर्याप्त प्रोत्साहन और चैक व बैलेंस की नीति अपनानी होगी।

“शिक्षा से ज्ञान का दीप जलाएंगे,
भारत के भविष्य को उज्ज्वल बनाएंगे।”

इक्कीसवीं सदी में युवाओं की बदलती मानसिकता

- कु. वैष्णवी अनिल काळे
बी. कॉम भाग १

आज दुनिया में सबसे ज्यादा युवाओं की गिनती अपने इस भारत देश में है। आज अपने देश को 'युवाओं का देश' के रूप में जाना जाता है। दिन प्रति दिन युवाओं की गिनती बढ़ रही है, लेकिन बढ़ते ज्ञान-विज्ञान और हर क्षेत्र में बाकी देशों की तुलना में हमारी देश पीछे दिखाई देता है। इसकी सबसे बड़ी वजह है, कि इस प्रतियोगिता के युग में युवाओं की बदलती मानसिकता। बढ़ती नई तकनीक के युग में युवक गलत राहपर चल रहे हैं, मोबाईल जैसे साधन का इस्तमाल अच्छी कामों से ज्यादा बुरे काम के लिए हो रहा है। मोबाईल के दुरुपयोग से युवा पिढी गुमराह हो रही हैं, वे समझ नहीं पा रहे हैं कि, वे क्या कर रहे हैं और उन्हें क्या करना चाहिए। इस की सबसे बड़ी समस्या है, आज-कल नोजवान अपने कर्तव्य एवं जिम्मेदारी भूल रहे हैं। मोबाईल की वजह से वे अकेले पड गए हैं। किसीसे मिलना, बातें करना, नयी किताबें पढ़ना मानो जैसे खो ही गया है। इन हालातों में युवाओं में सब्र करना, राह देखना, खुद का रास्ता खुद चुनने की जो समझ होनी चाहिए वह कहीं पर कमजोर हुई सी दिख रही है। अकेले रहने से युवाओं में खुदगर्जी धीरे-धीरे बढ़ती नजर आ रही है, इस लिए वे नयी तकनीकों का इस्तमाल सिर्फ अपने मतलब के लिए करते नजर आ रहे हैं।

अठरा-उन्नीस की सदियों में लोग एक-दूसरे से बात कर के राह चुनते थे। किताबें मानो उनके एक बहुत ही प्यारे हमसफर थे। अखबार पढ़ना, साहित्य लेखन इनकी वजह से उनके पास जैसे अच्छे विचारों का कोई खजाना ही था।

लेकिन आज की इक्कीसवीं सदी में यह सब बहुत कम देखने को मिल रहा है। इस मोबाईल के इस्तमाल से और बाकी कई गलत रास्तों की वजह से आज के कई युवा अपने सपनों की राह पर से हट चुके हैं। उन्हें सही पथ पर लाने के लिए अच्छे विचार, अच्छी संगत का होना बहुत ही जरूरी है।

झटक दो आलस को,
हराम है, यह आराम।
रखो आशा सपनों की,
बनाओ अलग अपना नाम ॥

आज अगर फिर से अपने युवाओं ने सपनों से आगे देखकर अपना आचरण रखा तो अपना देश भी विकसित देशों में से एक देश होगा। हर अच्छी-बुरी हालातों में हमें अपना मनोधैर्य संभालना बहुत मुश्किल लेकिन यह जरूरी है, क्योंकि इसपर ही अपना सपना, अपनी उम्मीद, अपनी सफलता निश्चित है।

युवा पीढी का परिवर्तन

- कु. प्रतिक्षा सर्वदे
बी. कॉम भाग ३

आलीशन कारे, पॉव मे महँगे जूते, कानों से चिपका मोबाईल फोन, शरीर पर अतरंग के कपडे यह सब अपने आप में ही आज की युवा पीढी को बयान करते हैं। आज का युवा मात्र अपने लिए भौतिक सुख-साधन ढूँढने तक ही सीमित रह गया है। अपने चारों ओर अगर हम दृष्टि डाले तो क्या आज हमें वह श्रवण कुमार मिलेगा ? क्या हमें पितृ और मातृ भक्त की परकाठ्ठा वह राम मिलेंगे ? क्या हमें कोई युवक एकलव्य जैसा मिलेगा ? मेरा दावा है कि इसका उत्तर आएगा - नहीं। क्या हम आज उन्हीं जीवन मूल्यों को देख सकते हैं जो इन दो हाथ दो पैरों वाले मानव को इंसान बना है - कदापि नहीं। इसी भारतवर्ष में एकलव्य श्रवण, राम जैसे आदर्श चरित्रों को हम देख सकते हैं। पर परिवर्तन के इस दौर में पूरा भारत वर्ष पूरी तरह से अपने जीवनमूल्यों को खो रहा है।

आज युवा पीढी ने इस सब जीवन मूल्यों को ताक पर रख दिया है। भौतिक सुख सुविधाएँ चाहे वे कोई नई मशीन हो, महँगे जूते हों, दुर्लभ कपडे हों या कारें हो उन्हें सर्वोपरि रख वह सिर्फ भौतिक सफलता की ही होड में लगा हुआ है। आज हमें नाम मात्र के ही ऐसे युवक मिलेंगे उन्होंने भौतिकवाद की ओर झुकते हुए भी अपने जीवने मूल्यों का त्याग नहीं किया।

ऐसा नहीं कि भौतिक सभ्यता को अपनाना हानिकारक है, मगर जीवन मूल्यों, नैतिकता को भुला कर अगर हम भौतिक सुख-साधन जुटाते हैं तो वह गलत है। जो लोग भौतिकवादी जीवन के पक्ष में हैं उनका मानना है कि हमें समय के साथ अपने आप में परिवर्तन लाना चाहिए और बदलते समय के साथ चलना चाहिए। मगर क्या ऐसा हम सिर्फ धरती माँ की गोद से दूर जाकर और जीवन मूल्यों एवं नैतिकता को भूलाकर ही कर सकते हैं ? जो लोग बुजुर्ग हो गए हैं या चालीस वर्ष की आयु पार कर चुके हैं उन्होंने तो अपना जीवन जी लिया मगर अब यह युवा पीढी ही है जिसे जीवन को सही मायने में जीना है।

युवा पीढी को समाज के हर क्षेत्र अपना भरपूर योगदान देना है युवा पीढी को अपने जिम्मेदारियों को धैर्य, लगन और पूरे आत्मविश्वास के साथ निभाना चाहिए। हमारे देश के युवा पीढी ने कई कार्य सफलता-पूर्वक किये हैं। देश का नाम रोशन किया है। वह सिपाही बने और देश के लिए अपने प्राणों की आहुति दे दी। वह इंजिनियर और डॉक्टर भी बने ताकि वह समाज की भली भाँति सेवा कर सकें। भौतिकता के इस मायाजाल में कुछ गिनेचुने ऐसे लोग हैं।

आज कल युवा पीढी में सोशल मीडिया की तरफ झुकाव काफी ज्यादा है। नए-नए फोन्स के प्रति आकर्षण और व्हाट्सप और फेसबुक जैसे

नेटवर्किंग जगहों पर उनका रुझान ज्यादा बढ़ गया है । आज की युवा पीढ़ी मोबाइल और कंप्यूटर पर ज्यादा व्यस्त रहते हैं जिसकी वजह से वह अपने परिवारों को ज्यादा वक्त नहीं देते हैं ।

आज अगर बड़े या छोटे कॉलेजों को भी देखा जाए तो क्या ऐसा कोई, विद्यार्थी दिखेगा जिसने मोबाइलन रखा हों, पैरोमें महँगे जूते न पहने हों । ये तो अब फैशन बन गया है । आज समय की गुहार है कि युवा जो देश के कर्णधार हैं उन्हें भौतिक जीवन की बातों को छोड़ सर्वप्रथम अपने चरित्र का विकास करना चाहिए । नैतिक मूल्यों को अपनाना चाहिए और धरती माँ की कोख में वापस लौटना चाहिए ।

युवा देश के, इन कन्धों पर देश का भार उठाना हैं, चाहे सिर भी कट जाए इस देश को हमें बचाना है ।

प्रगति का मतलब अच्छी तरह से जानकर, परिवर्तन के साथ-साथ देश, समाज और स्वयं अपने में निर्मल, पवित्र, सुधार की आज आवश्यकता

बचपन

वो बचपन भी कितना सुहाना था ।
जिसका रोज एक नया फसाना था ॥
कभी पापा के कंधो का,
तो कभी मा के आंचल का सहारा था ।
कभी बेफिके मिट्टी के खेल का,
तो कभी दोस्तो का साथ मस्ताना था ॥
कभी नंगे पाँव वो दौड़ का,
तो कभी पतंग ना पकड़ पाने का पछतावा था ।
कभी बिन आँसू रोने का,
तो कभी बात मनवाने का बहाना था ।
सच कहूँ तो वो दिन ही हसीन थे,
ना कुछ छिपाना और दिल मे जो आए बताना था ।

- नेहा बनकर

हँसी चुटकुले

चिटू - भैया, ऐसी चाय पिलाओ,
जिसे पीकर मन झूम उठे, मन नाचने लगे -
वेटर - सर, हमारे यहाँ भैंस का दूध आता है,
नागिन का नहीं ।

पिटू - पंडितजी, किसी सुंदर लडकी का हाथ
पाने के लिए क्या करूँ ?
पंडित - किसी मॉल के बाहर मेहंदी
लगाने का काम शुरू कर ।

मोनू - बचपन से ही शौक था अच्छा इन्सान बनने का
सोनू - फिर क्या हुआ, बन गए ?
मोनू - अरे कहां, बचपन खत्म.... शौक खत्म.... !

सबेरे सबेरे व्हाटसअप
और इंस्टाग्राम चेक करना

स्पर्धा परीक्षा का मायाजाल और वास्तविकता

- कीर्ति नलवडे
(बी. ए. भाग ३)

“तलाठी भरती के लिए परीक्षा को जानें में देर होने के कारण छात्रों को परीक्षा में बैठने नहीं दिया।”

स्पर्धा परीक्षा की यह खबर चर्चा का केंद्रबिंदू बन चुका है। आजकल सभी की नजरे स्पर्धा परीक्षा पर ही हैं। यह खबर देख कर यही लगता है कि, हजारों लाखों छात्रों के मेहनत पर पानी फेर गया है। स्पर्धा परीक्षा से निकलने वाले सरकारी नोकरी की संख्या कम होती है। फिर भी परीक्षा देनेवाले लोगों की संख्या ज्यादा होती है।

आशावाद इतना होता है, कि सफलता नहीं हो तो वो भी दिखने लगता है। स्पर्धा परीक्षा एक नशा है वो-धीरे-धीरे बढ़ता जाता है। नशा करने वालों को नशा ना करने पर चैन नहीं मिलता है। वैसे ही स्पर्धा परीक्षा की तैयारी दिल से करने के बाद भी सफलता नहीं मिली तो वो फिर से वहीं करना चाहते हैं। तैयारी करने के बाद साधारणतः एक साल में सफलता प्राप्त होगी ऐसा लगता है, पर असफलता प्राप्त होने के बाद मन दुःखी हो जाता है। यह एक नशा जैसे है, जो बार-बार किया जाता है। हमें इसे कही पर रोकना चाहिए। बहुत सारे लोगों का ये मानना है, कि स्पर्धा परीक्षा से नोकरी जल्दी मिलती है। इसलिए लोग क्लास लगाकर उसे पूरा करना

चाहते हैं। लेकिन इस में पैसा और समय बर्बाद हो जाता है।

स्पर्धा परीक्षा कि यह वास्तविकता हैं, कि इस में समय और माँ-बाप का पैसा बर्बाद होता है। छात्र अपने काम करने के उम्र में पढाई करते है। सफलता ना मिलने पर निराश हो जाते है। इस कारण छात्रों में इस वजह से वो गलत कदम उठाते हैं। कई छात्रों ने निराशा के कारण आत्महत्या की है। छात्र अपने जिंदगी के पाच - छह साल इस परीक्षा में निकाल देते हैं। इस कारण कुछ काम नहीं करते सिर्फ पढाई करते रहते हैं असफलता प्राप्त होने पर उनके सँभाला नहीं जाता। गहरी निराशा में वे डूबते है।

कई छात्र तो हमने ऐसे देखे है की, किसी सफल अधिकारी के भाषण से स्पर्धा परीक्षा के लिए उत्तेजित हो कर परीक्षा की तयारी सुरु कर देते हैं। लेकिन जब उन्हें पता चलता है की, इस का अभ्यासक्रम उनसे नहीं होगा तो वो परीक्षा देना ही छोड देते हैं।

आजकल वैसे ही स्पर्धा परीक्षा के क्लासेस भी बढ गये हैं। सारे युवाओं का आकर्षण स्पर्धा परीक्षा पर है। वह कही पर कम होना चाहिए। इस दुनिया में सरकारी नोकरी छोड कर भी बहुत सारे व्यवसाय हैं।

आज कल तो युवाओं को शादी करने में भी

कठीनाईयों का सामना करना पड़ता है। अगर नोकरी नहीं है तो कोई पिता अपनी लड़की नहीं देता है। सरकारी नोकरी है तो लड़के को जल्दी लड़की मिल जाती है। इस कारण स्पर्धा परीक्षा में सफलता पाने के इस नशे कारण शादी की भी उम्र निकल जाती है।

हमारे शिक्षा लेने की पद्धत भी ऐसी है, की हमारे अंदर के कौशल्य को ध्यानमें ना रखते हुये, जहाँ दुसरे लोग क्या कहते हैं, वही करना चाहिए ऐसी मानसिकता यहां पर तयार की जाती है। हम कभी अपना कौशल्य या व्यवसाय करने के बारे में सोचते ही नहीं है। सिर्फ सरकारी नोकरी के पीछे भागते रहते हैं। इस सरकारी नोकरी के लिए युवक ऐसे पागल हैं, कि वह दस-दस साल तक भी स्पर्धा परीक्षा की तयारी में बर्बाद कर देते हैं।

सरकारी नोकरी करना इतना भी आसान कहाँ है, इस में भी भ्रष्टाचार किया जाता है। क्लास-सी की पोस्ट के लिए भी पैसे लिए जाते हैं। अभी कुछ दिन पहले ही एक खबर आई कि, तलाठी भरती के लिए पैसे छात्रों से लिए जा रहे हैं। स्पर्धा परीक्षा के इस क्षेत्र में भी भ्रष्टाचार किया जा रहा है। इस कारण बहुत सारे युवोंका स्पर्धा परीक्षा से भी विश्वास उठ रहा है। इस क्षेत्र से भ्रष्टाचार को निकालना होगा क्योंकि बहुत सारे युवा इसे आशा की किरण मानते हैं। अपनी गरीबी पढाई से दूर करने के लिए दिन रात पढाई करके स्पर्धा परीक्षा की तयारी कर रहे हैं।

हमें युवा वर्गों में जागृति लानी चाहिए ज्यादा समय ना बर्बाद करे स्पर्धा परीक्षा के लिए उनकी मानसिकता बदला चाहिए और वास्तविकता का परिचय करवा कर इस स्पर्धा परीक्षा के नशे को कम करके दूसरे

व्यवसाय और नोकरी पर ध्यान देना चाहिए।

अगर सोचा जाये तो सरकारी नोकरी प्राप्त करने के लिए स्पर्धा परीक्षा की पढाई करना योग्य है। अगर उस में हमारा समय बर्बाद हो रहा होता वहाँ से बाहर निकलना अच्छा है। अपने कौशल्य के बल पर व्यवसाय या फिर दुसरी नोकरी कर सकते है।

वैसे स्पर्धा परीक्षा की तैयारी करना कोई गलत नहीं है परंतु नौकरी की उपलब्धता अगर इससे नहीं हो पा रही है, अपने प्रयत्नों में कमी है तो युवकों को अपने को जीवन को सँवरने के लिए कौशल्याधारित शिक्षा को अपनाना चाहिए। बदलते माहौल के साथ जीवन को आकार देनेवाली

सबके नसीब में नहीं होता...!

मिले थे दो अजनबी
जिंदगी के सफर में
थी वो पहली मुलाकात
हिचकिचाए दोनों थे
वक्त के साथ होने लगी बातें
बढ़ी मुलाकातें
न जाने कब हुआ प्यार
दोनों को पता ना चला
जो मिले थे अजनबी बनकर
थे बन चुके अब हमसफर
है हमारी जिंदगी में कोई खास
जिसे हम चाहते हैं
बस वो दूर इतना है के
हम देखते चाँद को है
और याद उसे किया करते है
प्यार बहुत खुबसुरत होता है
सिर्फ किस्मतवालों को मिलता है
होता सबको है
पर सबके नसीब में नहीं होता

संकेत उदयकुमार सुतार

बी.सी.ए. भाग २

वृक्ष है इस पर्यावरण के आभूषण, इनसे होता दूर प्रदूषण !

- कीर्ति नलवडे
(बी. ए. भाग ३)

पर्यावरण का मनुष्य के जीवन से गहरा संबंध है। मनुष्य की मूलभूत आवश्यकताओं की पूर्ति तथा शांत और सुखी जीवन के लिए स्वच्छ वातावरण आवश्यक है। पर्यावरण हमें प्रकृति से मिलता है। नदियाँ, सागर, वन पहाड, हरे भरे मैदान, स्वच्छ वायुमंडल प्रकृति के अंग और उपहार है। हमारे शरीर की रचना हमें प्राप्त पर्यावरण के अनुसार होती है।

स्वस्थ शरीर के लिए स्वच्छ पर्यावरण आवश्यक है। संतुलित पर्यावरण में मनुष्य का जीवन सुंदर व सुखी होता है। लेकिन अफसोस की बात है कि आज विभिन्न कारणों से पर्यावरण का प्राकृतिक संतुलन बिगड गया है। हमारी अनेक समस्याओं का कारण बिगडा हुआ पर्यावरण संतुलन ही है। पर्यावरण के असंतुलन के अनेक कारण हैं। इसका मूल कारण जनसंख्या में तेजी से हुई वृद्धि है। इससे लोगों की आवश्यकताएँ बढ़ी हैं। इसकी पूर्ति के लिए जंगलों की अंधाधुद कटाई हुई है। पहाडो को तोडकर सडके बनाई गई हैं। वन्य प्राणियों का निर्ममनापूर्वक शिकार किया गया है। नदियों के किनारे बडे बडे कारखाने खडे किए गए हैं। इससे

वनो की हरियालो और वायू गायब हो गई। कारखानो का दूषित पाणी नदीमें छोडे जाने की वजह से जल प्रदूषित हो गया है।

मशिनो, वाहनो तथा लाऊडस्पीकरो की कर्कश ध्वनि से वायू प्रदूषण में वृद्धि हुई है। इसका जिम्मेदार कोई दूसरा नहीं; बल्कि मानव स्वयं है। इसका कुप्रभाव भी उसको भोगना पड रहा है। हमें इस बात को समझना चाहिए पर्यावरण का संतुलन बनाए रखना अत्यंत आवश्यक है। इससे ही हमें अच्छा स्वास्थ्य और सुखी जीवन जीने का सौभाग्य मिल सकता है।

पर्यावरण एक ऐसा आवरण होता है जो हमें चारों तरफ से ढक कर रखता है। मानव जीवन पूरी तरह से पर्यावरण पर ही निर्भर है। बिना पर्यावरण के हम मानव जीवन की कल्पना भी नहीं कर सकते। हम चाहे तो भी हम खुद को पर्यावरण से अलग नहीं कर सकते। वायु, जल, मृदा, पेड-पौधे, वनस्पति, समस्त प्राणी जगत सब पर्यावरण का ही हिस्सा हैं। अनंत काल से मानव संसाधनों का भरपूर उपयोग किया है। मानव ने भी इन संसाधनों से बहुत लाभ उठाया है। ईश्वर ने हमारे पर्यावरण को बहुत ही अद्भुत और सुंदर बनाया है। हरे - भरे वृक्ष, रंग - बिरंगे पुष्प इ.

पर्यावरण को संरक्षित करने हेतु सबसे पहले पर्यावरण को नुकसान पहुंचाने वाले वस्तुओं जैसे कि प्लास्टिक का प्रयोग बंद कर देना चाहिए। ऐसी वस्तुएं खरीदनी चाहिए जिनका पुनः उपयोग किया जा सके। बिजली की खपत उतनी ही करनी चाहिए जितनी आवश्यकता हो। पेट्रोल - डिजल के बजाए सी. एन. जी. गैस का प्रयोग करना चाहिए। डीजल की बजाए हम ऐसे प्रयोग कर सकते हैं। कचरा नदी-नालों में नहीं बहाना चाहिए। सरकार द्वारा औद्योगिक कचरे के प्रबंधन के उपाय किये जाने चाहिए तथा समय-समय पर जन - जागरुकता फैलाकर लोगों को पर्यावरण संरक्षण हेतु प्रोत्साहित किया जाना चाहिए। सबसे आवश्यक हम सभी को अधिक से अधिक पेड लगाकर पर्यावरण को हरा भरा बनाए रखना चाहिए।

धरती पर एक स्वस्थ जीवन जीने हेतु पर्यावरण संरक्षण अति आवश्यक है। यद्यपि सरकार इस दिशा में प्रयास कर रही है, फिर भी व्यक्तिगत प्रयास अति आवश्यक है। हम सभी को जागरुक और सचेत रहकर हर - एक प्रदुषण जैसे जल, वायु, ध्वनि, मृदा आदि से बचने के उपाय कर अपनी पृथ्वी को स्वच्छ और सुंदर बनाने में अपना योगदान

जिद ना करना

खामोश सी सिधीसाधी सी
दिल में तस्वीर है जिसकी आधी सी
डूबते दिल को पार लगाया
जिसने अपनी बातों से
पूरी कर रहे हैं तस्वीर उसकी
हम कई रातों से

माना के दिन बूरे हैं
पर मेरे हौसले भी बडे है
आँथो में एक उम्मीद है
अपनों का साथ भी है
माना के मंजिल अभी दूर है
पर जाना जरूर है

है मिला आज मौका
कुछ लमहे उसके साथ बिताने का
ऐ रात एक मेहरबानी करना
बस आज नाने कि जिद ना करना

- संकेत उदयकुमार सुतार
बी.सी.ए. भाग २

जगजीत : एक बौछार था वो

एक बौछार था वो शख्स,
बिना बरसे किसी अब्र की सहमी सी नमी से
जो भिगो देता था...
एक बोछार ही था वो,
जो कभी धूप की अफशां भर के
दूर तक, सुनते हुए चेहरों पे छिडक देता था
नीम तारीक से हॉल में आँखे चमक उठती थी

सर हिलाता था कभी झूम के टहनी की तरह,
लगता था झोंका हवा का था कोई छेड गया है
गुनगुनाता था तो खुलते हुए बादल की तरह
मुस्कराहट में कई तरबों की झनकार छुपी थी
गली कासिम से चली एक नजल की झनकार था वो
एक आवाज की बौछार था वो !

- गुलजार

... मोबाईल : लाभ या हानि...

- दिपाली राजु भिसे
बी. ए. भाग १

प्रस्तावना : मोबाईल फोन के अविष्कार ने पूरी दुनिया को एक नया रूप दे दिया है। इसने मानव के जीवन को बहुत ही आसान बना दिया है, जिसके कारण यह आज के जीवन का एक हिस्सा बन चुका है। वास्तव में मोबाईल बहुत महत्वपूर्ण है, लेकिन मोबाईल का उपयोग हम सही तरह से सीमित समय के लिए जरूरत पडने पर ही करें तो अच्छा है। यदि हम मोबाईल का प्रयोग हद से ज्यादा करेंगे तो इसके बहुत ही जादा दुष्परिणाम भी हो सकते हैं।

मोबाईल फोन के लाभ...

- १) इससे हम दुनिया के किसी भी व्यक्ति से बिना उसके पास जाएँ बात कर सकते हैं।
- २) इसका उपयोग करके हम सके - दुसरे को संदेश भेज सकते हैं।
- ३) मोबाईल फोन का उपयोग हम व्यापार में कैलकुलेटर के रूप में कर सकते हैं।
- ४) मोबाईल में हम इंटरनेट पर उपलब्ध सभी जानाकारियों को पढ सकते हैं।
- ५) मोबाईल फोन से हम फोटो और विडियो भी बना सकते हैं।
- ६) अगर हम किसी भी नई जगह पर जाते हैं तो मोबाईल की सहायता से हम मैप और अपनी करेक्ट लोकेशन भी देख सकते हैं।
- ७) आजकल तो मोबाईल फोन के उपयोग से हम पैसों का लेना देना भी बिना बैंक में जाये आसानी से कर सकते हैं।
- ८) मोबाईल फोन से हम घर बैठे ऑनलाइन शॉपिंग भी कर सकते हैं।

मोबाईल फोन से हानि...

- १) मोबाईल फोन के ज्यादा इस्तेमाल से आँखें कमजोर होती हैं। जिससे भविष्य में कम दिखाई देने की समस्या उत्पन्न हो सकती है।
  - २) आजकल विद्यार्थी पुरा दिन मोबाईल में गेम खेलते रहते हैं, जिससे उनका मन पढाई में नहीं लग पाता है।
  - ३) मोबाईल से निकलने वाला रेडिएशन हमारे स्वास्थ्य के लिए बहुत हानिकारक है।
  - ४) मोबाईल में ईयरफोन लगाने गाने सुनने के कारण युवाओं की सुनने की शक्ति कमजोर हो रही है।
  - ५) आजकल लोग वाहन चलाते समय मोबाईल पर बातें करते रहते हैं, जिससे उनका ध्यान भटक जाता है, और दुर्घटना घट जाती है।
- निष्कर्ष : मोबाईल इस वैज्ञानिक युग में विज्ञान द्वारा दी गयी एक ऐसी टेक्नोलॉजी है, जिसका हम सही तरह से उपयोग करें तो ही अच्छा है। वरना इसके कारण कई दुष्परिणाम भी हैं।
- धन्यवाद !

मराठी विभाग

माझ्या मराठीची गोडी मला वाटते अवीट,
माझ्या मराठीचा छंद मना नित्य मोहवित,
ज्ञानोबांची तुक्याची मुक्तेशाची जनाईची,
माझी मराठी गोडी रामदास शिवाजीची.

या रे या रे अवघे जण, हाक मायमराठीची,
बंध खळाळा गळाले साक्ष भीमेच्या पाण्याची.
डफ तुणतुणे घेऊन उभी शाहीर मंडळी,
मुजऱ्याची मानकरी वीरांची ही मायबोली.

नांगराचा चाले फाळ अभंगाच्या तालावर
कोवळीक विसाली पहाटेच्या जात्यावर.
हिचे स्वरूप देखणे हिची चाल तडफेची,
हिच्या नेत्री दाटे सात्विकाची, कांचनाची.

कृष्णा गोदा सिंधुजळ हिची वाढवती कांती,
आचार्यांचे आशिर्वाद हिच्या मुखी वेद होती.
माझ्या मराठीची थोरी नित्य नवे रूप दावी,
अवनत होई माथा मुखी उमटते ओवी.

- संजीवनी मराठे

डॉ. एस. आर. तापकीर
विभागीय संपादक

अनुक्रमणिका

- १ तंत्रज्ञान युगातील मराठी भाषा
- २ नवी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - २०२०
- ३ भारतीय शेतकरी ग्लोबल होतो आहे
- ४ कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे जग
- ५ नवीन शैक्षणिक धोरण - २०२०
- ६ नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - २०२०
- ७ नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - २०२०
- ८ कविता शिक्षणाची
- ९ भारतीय शेतकरी ग्लोबल होतो आहे
- १० माझी इच्छा
- ११ कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे जग

तंत्रज्ञान युगातील मराठी भाषा

काय?, कसे?, का? या प्रश्नांतून विज्ञान-तंत्रज्ञान हा विषय जन्माला आला व या प्रश्नांची उत्तरे शोधताना त्याचा नकळत विकास होत गेला निसर्गाच्या व्यवहारांमागे काही सुसूत्रता आहे ते व्यवहार कोणाच्या लहरीवर अवलंबून नसून काही ठराविक चाकोरीतून चालू असतात, याचा प्रत्यय मानवाला हळूहळू झाला. आजचे युग हे विज्ञान - तंत्रज्ञानाचे युग आहे. विज्ञानात नवनवीन शोध लागत आहेत आणि त्यांचे रूपांतर वेगाने उपयोजित तंत्रज्ञानात होत आहे, अशा वेगवान जीवनात विज्ञान व तंत्रज्ञानापासून अलिप्त राहणे कुठल्याही समाजाला परवडणारे नाही अशा पार्श्वभूमीवर मराठी भाषेचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

विज्ञान हा पाठांतराचा विषय नव्हे, तो खरोखर समजला पाहिजे... म्हणजे त्यामागे मेंदूला विचार करण्याचे श्रम घ्यावे लागतात. मेंदूची दोन कामे असतात. एक म्हणजे माहिती साठवणे आणि तिचा हवा तो भाग आवश्यक असेल तेव्हा काढून देणे. दुसरे काम म्हणजे विचार करून त्या माहितीतून नवी कल्पना, नवे तर्क, नवे निष्कर्ष काढणे. पहिला भाग पाठांतराचा, दुसरा सर्जनाचा. पाठांतराच्या बाबतीत संगणक मानवी मेंदूच्या पुढे गेला आहे पण सर्जनक्षमतेबाबतीत मानव अजूनही संगणकाच्या पुढे आहे. विज्ञानाचा विकास करायला हवी असलेली सर्जनक्षमता यायला मेंदूत

विचारमंथन होणे आवश्यक असते. सामान्यपणे, हे विचारमंथन एखाद्या भाषेच्या माध्यमाने होते. ते ज्या भाषेत होत असेल त्या भाषेत मेंदू तंत्रज्ञान समजून घेत असतो.

कोणतीही भाषा ही जर टिकवून ठेवायची असेल तर तिच्या विकासासाठी आधुनिक व अदययावत तंत्रज्ञानाचा वापर करून घेतला पाहिजे. दैनंदिन जीवनात भाषेशी वेगवेगळ्या कारणास्तव नित्य संबंध येत असतो आपण ती कामे टाळू शकत शकत नाही. उदा. टंकलेखन, मुद्रण, पुस्तकातील एखाद्या कागदावरील मजकूर पुन्हा मुद्रित करणे, भाषांतर करणे, कठीण शब्दांचे अर्थ जाणून होणे, अशा कामांसाठी आपण जुन्या पद्धतीचे पारंपारिक तंत्रज्ञान वापरले तर कामे अगदी सावकाश होतात तेंव्हा आधुनिक तंत्रज्ञान वापरणे शक्य असते मराठी भाषेचा ज्ञात इतिहास सुमारे हजार ते तेराशे वर्षांचा आहे हा दीर्घ इतिहास हेच तिचे बलस्थान आहे लोकजीवन व व्यवहार बदलला की भाषा आपले रूप बदलत जाते भाषेचे रूप बदलताना तो बदल त्या भाषेच्या भाषिकांकडून, भाषा अभ्यासकांकडून सहजासहजी स्विकारला जात नाही भाषा आपले रूप बदलत असताना तिच्या अस्तित्वाविषयी, अनेक वैचारिक मतमतांतरे होत असतात मराठी भाषेच्या विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यावरही तिच्या अस्तित्वाच्या संदर्भात विचारमंथन झाले त्या-त्या कालखंडात मराठी भाषेसमोर उभ्या राहिलेल्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी तिने अनेक बदल स्वीकारले.

महाराष्ट्र हे देशातील लोकसंख्येच्या क्रमवारीत

तिसरे सर्वात मोठे राज्य आहे आणि समृद्धीच्या निकषावर ते पहिल्या क्रमांकावर असल्याची नोंद विकीपीडीयाने घेतली आहे बदलत्या माहिती तंत्रज्ञानाला मराठी भाषेला सामोरे जावे लागते आहे. मात्र मराठी माणूस यात कुठेतरी कमी पडताना दिसतो. आपल्या कमीपणाचा दोष तंत्रज्ञानाला देऊन चालणार नाही अनेक भाषांनी आधुनिक तंत्रज्ञानाची कास धरली आणि आपला विकास केला. जगामध्ये हजारो भाषा भाषा बोलल्या जातात आणि हजारो लिप्या वापरल्या जातात तंत्रज्ञानापुढे त्या सगळ्या समान आहेत त्यामुळेच या सर्व लिप्यांचे सहअस्तित्व युनिकोडच्या साहाय्याने संगणकावर निर्माण केले गेले. त्यामुळे संगणकावर सुलभपणे, प्रभावीरीत्या भारतीय भाषांचा वापर करणे शक्य झाले. त्यादृष्टिने वेब विश्वात मराठीचे स्थान मोलाचे आहे ज्ञानाची भाषा बनविल्याशिवाय भाषेच्या विकासप्रक्रियेला गती नाही जगभरात विविध घडामोडी, विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात वेगाने होणारे संशोधन, समाजाच्या विविध क्षेत्रातले अद्ययावत ज्ञान तसेच या नवनवीन क्षेत्रातल्या तांत्रिक शब्दांना पर्यायी मराठी शब्द अशा अनेक गोष्टी मराठी भाषेत तातडीने उपलब्ध झाल्या पाहिजेत माहिती-तंत्रज्ञानाचा उपयोग मराठीच्या विकासासाठी करून घेतला पाहिजे.

आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे इंटरनेटवरील मराठी भाषेला अस्तित्व प्राप्त झाले आहे व्यवहारात नसलेली वस्तू जशी हळूहळू बाद होते तोच नियम भाषेनाही लागू पडतो. त्यामुळे मराठी भाषा जगवायची आणि वाढवायची असेल तर दैनंदिन व्यवहारात मराठी भाषेचा वापर वाढला पाहिजे. इंटरनेटवरचे वेब विश्व आता आपल्या भौगोलिक विश्वाच्या कितीतरी पट गोठे झाले आहे सर्व देश, सर्व भाषा, सर्व संस्कृती आणि पृथ्वीच्या पलीकडे असलेले अंतराळही या विश्वात समाविष्ट आहे या विश्वात आपली मराठी भाषा कोठे आहे, याचा विचार करता असे लक्षात येते की, मराठी भाषेनेही वेब विश्वात आपले स्थान पक्के केले आहे. मराठीला ज्ञानकोश आणि

अन्य कोशांची मोठी परंपरा आहे एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकात जे ज्ञानकोश मराठीत आले त्यात लाखाहून अधिक विषयांवरील लेख आलेले आहेत मराठीचा विकीपीडिया जगाचे डोळे दिपवू शकेल इतके विषय मराठी ग्रंथालयामध्ये तयार आहेत.

मराठी भाषा ज्ञानभाषा बनल्याशिवाय तिच्या विकासाला गती येणार नाही जगभरात घडणाऱ्या विविध घडामोडी, विज्ञान-तंत्रज्ञानातील संशोधन, विविध क्षेत्रातील अद्ययावत ज्ञान हे क्षेत्र मराठी भाषेला खुणावत आहेत या नवनवीन क्षेत्रातल्या तांत्रिक शब्दांना मराठी शब्दांबरोबर अनेक तांत्रिक गोष्टी मराठी भाषेत तात्काळ उपलब्ध झाल्या पाहिजेत मराठी भाषेने माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग विकासासाठी करून घेतला पाहिजे.

१९९० च्या सुमारास संगणकावर इंग्रजी भाषेबरोबर मराठी भाषा वापरणे अतिशय सुलभ झाले आहे भाषेसाठी संगणकाचा किंवा तंत्रज्ञानाचा अडथळा उरला नाही या प्रमाणीकरणाचा मराठी भाषेला फायदा झाला जगात संवादाचे माध्यम डिजिटल झाले आहे यामुळे मराठी भाषांचे संवादांची भाषा ही आता अधिक वेगाने डिजिटल होत आहे. याचा वेग इतर भाषेच्या वेगा इतका नाही पण मोबाइल तंत्रज्ञानाचे हा वेग वाढतो आहे.

बदलत्या काळात बदलत्या गोष्टीनुसार माणसाचे राहणीमानसुद्धा बदलू लागले. विज्ञानाचे ज्ञान होताना आपण सध्या तरी इंग्रजी भाषेचा अवलंब करतो; मात्र त्यातून आपल्या किती लक्षात येते, ही बाब फार महत्त्वाची ठरते. जेवढे आकलन आपल्याला आपल्या मातृभाषेतून होते, तेवढे इतर भाषेतून होत नाही याचा अर्थ त्या भाषेचा दर्जा काही कमी नसतो; पण रोजच्या बोलीभाषेतून घेतलेले ज्ञान हे कायमस्वरूपी स्मरणात राहते. आज आपण इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व मिळविण्यामागे इतके व्यस्त झालेलो आहोत, की आपण आपली मराठी भाषा पूर्णपणे ज्ञात होते सव्वीस अक्षरांनी उगम झालेली भाषा यामुळे सध्या त्याच भाषेत माहितीचे आदान-

प्रदान करणे सुरु आहे मात्र खऱ्या अर्थाने विज्ञानाचे ज्ञान आत्मसात करण्यासाठी इंग्रजी भाषेतील शैली आपल्या मराठी भाषेमध्ये अनुवादीत करुण, त्याचा अर्थ समजून घेवून नवनवीन बदल घडवून आणण्यासाठी फार उपयुक्त ठरते.

**धरुनी कास तंत्रज्ञानाची, मिळवू विश्वाचे ज्ञान ।
आत्मसात करू नवे बदल, राखून मातृभाषेचे
भान।।**

आज जपान देश प्रगतीच्या मार्गावर अग्रेसर असताना दिसतो. आज प्रत्येकजण जपानच्या शोधावर, त्यांच्या संशोधनावर, उत्पादनावर डोळे झाकून विश्वास ठेवत आहेत. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे तेथील ज्ञान, शिक्षण हे त्यांच्या राष्ट्रीय बोलीभाषेतून दिले जाते तेथील सर्व व्यवहार हे त्यांच्या प्रमाण भाषेतून केले जातात, त्यामुळेच तेथील सर्व व्यवहार जनतेला प्रत्येक गोष्टीचे ज्ञान हे सहज होते. याच कारणामुळे आज जपान देश अमुलाग्र बदल, त्यातून प्रगती साधत आहे. आपली मराठी भाषा अनेक बोलीभाषांनी नटलेली, सजलेली आहे तिला जर तंत्रज्ञानाच्या धाग्यांनी बांधून संशोधन केले तर आज यशाचा मेरु पर्वत गाठने अशक्य असे नाही.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - २०२०

नवीन शैक्षणिक धोरण :- २०२३

तब्बल ३४ वर्षानंतर आपल्या देशात 'नवीन शैक्षणिक धोरण २०२३' जाहीर करण्यात आले आहे. इस्त्रोचे माजी प्रमुख के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने या धोरणाचा मसुदा तयार केला आहे. या शैक्षणिक धोरणातील महत्त्वाच्या गोष्टी कोणत्या? येणाऱ्या काळात शिक्षण पद्धतीत कोणते आमूलाग्र बदल होणार आहेत याचा मुद्देसुद अभ्यास करणार असत.

शैक्षणिक धोरणाचा इतिहास-

१) आपल्या देशात सर्वात प्रथम पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या काळात १९६८ साली पहिले राष्ट्रीय धोरण जाहीर करण्यात आले.

२) त्यानंतर राजीव गांधी यांच्या कार्यकाळात १९८६ साली दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर करण्यात आले.

३) त्यानंतर १९९२ मध्ये आचार्य राममूर्ती यांच्या अध्यक्षतेखाली 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरण कृती आराखडा' समिती स्थापना करण्यात आली. या समितीने दुसऱ्या शैक्षणिक धोरणाचा आढावा घेतला व काही शिफारशी केल्या.

४) अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या कार्यकाळात सन

२००२ साली ६ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली.

५) त्यानंतर सन २००९ साली शिक्षण हक्क कायदा मंजूर करण्यात आला. या कायद्याची अंमलबजावणी २०१३ पासून करण्यात आली.

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२३ ची वैशिष्ट्ये -

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२३ अंतर्गत शालेय व उच्च शिक्षणाच्या रचनेत आमूलाग्र बदल करण्यात आले आहेत. शिक्षण अभ्यासक्रमांना वेगवेगळ्या शाखांच्या चौकटीतून बाहेर काढून आंतरशाखीय आणि समन्वयी करण्यात आले आहे याचाच सोपा अर्थ असा आहे की आता, एकाचवेळी अभियांत्रिकी व संगीत हे दोन्ही विषय घेऊनही उच्च शिक्षण पूर्ण करता येईल. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित केला जाणार असून २१ व्या शतकासाठी आवश्यक कौशल्ये प्रधान करण्याला महत्त्व देण्यात आले आहे.

शालेय शिक्षणाची रचना, नवीन सूत्र :-

या धोरणातील तरतुदीनुसार तीन ते चौदा वर्षे वयोगटाचे विद्यार्थी शिक्षण हक्क कायद्याच्या कक्षेत आले आहेत. यापूर्वी हा वयोगट ६ ते १४ वर्षे होता शालेय शिक्षणाची रचना आता ५+३+३+४

५ वर्षे मुलभूत (Fundamental)

१) नर्सरी

२) ज्युनिअर केजी ३) सिनिअर केजी ४) इयत्ता पहिली

५) इयत्ता दुसरी

३ वर्षे प्रारंभिक शाळा (Preparatory)

६) इयत्ता तिसरी ७) इयत्ता चौथी ८) इयत्ता पाचवी
३ वर्षे माध्यमिक शाखा (Middle)

९) इयत्ता सहावी १०) इयत्ता सातवी ११) इयत्ता
आठवी

४ वर्षे माध्यमिक शाळा (secondary)

१२) इयत्ता नववी १३) इयत्ता दहावी १४)
एफ.वाय.जे.सी. १५) एस. वाय. जे. सी.

कसे दिले जाणार शिक्षण-

वरील शिक्षणाच्या नवीन सुत्रानुसार आपल्याला आलेच असेल आता अंगणवाडी ही प्राथमिक शिक्षणाला जोडली गेली आहे. वयोगट ३ ते ८ मधील शिक्षण हे मुलभूत शिक्षण समजले जाईल आणि त्यासाठी बालसुलभ शिक्षण आणि अभ्यासक्रम विकसित केला जाईल. अंगणवाडीच्या शाळा पूर्वप्राथमिकच्या शाळा प्राथमिक शाळेशी जोडण्यासाठी प्रयत्न केले जातील. ज्या ठिकाणी सध्या अस्तित्वात असलेल्या अंगणवाडी आणि पूर्वप्राथमिक शाळा नवीन अभ्यासक्रम राबविण्यात अपयशी ठरतील त्या ठिकाणी सर्व सोयीनीयुक्त नवीन स्वतंत्र पूर्व प्राथमिक शाळा उभारल्या जातील आणि शिक्षणाबरोबर ३ ते ८ वयोगटातील मुलांच्या बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक विकासासाठी आवश्यक सुविधा निर्माण केल्या जातील.

३ ते ८ या वयोगटातील मुलांसाठी उपक्रमाधारीत, खेळांच्या माध्यमातून आणि लवचिकता असलेले शिक्षण दिले जाईल. पूर्वप्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत मुलांमध्ये मुलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान यावे यासाठी प्रयत्न करण्यात येतील.

भाषा, व्यावसायिक शिक्षण आणि मुलांचे मानसशास्त्र

इयत्ता सहावी नंतर तीन भाषा शिक्षण पद्धती सुरु केली जाईल. ज्यात स्थानिक भाषेला प्राधान्य दिले जाईल. ज्या प्रदेशात हिंदी बोलली जात नाही त्या

प्रदेशात हिंदी भाषा शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाईल. आता पाचवी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना केवळ मातृभाषा, स्थानिक भाषा आणि राष्ट्रीय भाषा शिकवली जाईल. उर्वरित विषय जरी तो इंग्रजी असला तरी एक विषय म्हणून शिकविला जाईल.

व्यावसायिक शिक्षण शालेय शिक्षणात समाविष्ट केले जाईल. शाळांमध्ये असलेल्या हुशार मुलांना अपेक्षित शिक्षण मिळावे म्हणून 'राष्ट्रीय शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत आठवड्याला पाच तासांचे अतिरिक्त शिक्षण पुरविले जाईल तसेच अपेक्षित क्षमतेपेक्षा मागे असलेल्या मुलांसाठी नियमित शाळेच्या वेळेत आणि वेळनंतरही उपाय योजनात्मक शिक्षण पुरविले जाईल प्रत्येक विद्यार्थ्यांकडे नीट लक्ष देता यावे यासाठी विद्यार्थी शिक्षण प्रमाण ३०:०१ असे ठेवणे.

वाचनाला आणि त्यातून ज्ञानवृद्धीला प्राधान्य मिळावे म्हणून संपुर्ण देशात सार्वजनिक ठिकाणी आणि शाळांमध्ये ग्रंथालय आणि वाचनकक्ष उभारणे.

परीक्षा कशा असणार ?

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार बोर्ड परीक्षांचे महत्त्व कमी करण्यात आले आहे आता बोर्ड परीक्षा फक्त १२ वी मध्ये द्यावी लागेल. तर यापूर्वीची दहावीची बोर्ड परीक्षा देणे बंधनकारक होते, ते आता होणार नाही. ९ ते १२ वीच्या सत्र परीक्षा असतील. पाठांतर करून उत्तर लिहिण्या-ऐवजी दैनंदिन उपयुक्त ज्ञानावर आधारीत परीक्षा असेल, विज्ञान व कला अशा वेगळ्या शाखांतील विषय एकत्र घेऊन शिकता येतील. त्यामुळे आंतरशाखीय शिक्षण सुरु.

विद्यार्थ्यांना नवीन प्रगतीपुस्तक -

नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे जुने प्रगती पुस्तक फक्त ग्रुप व शिक्षकांचे शेर न देता स्वतः विद्यार्थी, सहविद्यार्थी व शिक्षक यांनी मुल्यमापन करावयाचे आहे. त्या आराधावर विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्यांचा विकास करता येईल.

शिक्षक होण्यासाठी काय करावे लागणार ?

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार B.Ed. रद्द करून चार वर्षांचा इंटीग्रेटेड पदवी कोर्स सुरु करण्यात येईल. बारावीनंतर थेट या कोर्सला प्रवेश घेता येईल. आणि हे शिक्षण प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांमध्ये नियुक्तीसाठी पात्र ठरतील. ज्यांनी इंटीग्रेटेड बी.एड. केलेले नाही ते पदवीनंतर ज्या महाविद्यालयात एक वर्षाच्या बी.एड. साठी प्रवेश घेऊ शकतील.

आता थेट पीएचडी !

उच्च शिक्षणातही लवचिकता आणली गेली असून महाविद्यालये तसेच विद्यापिठांमध्येही आंतर शाखीय विषय एकत्र शिकता येईल. कुटल्याही शिक्षण थांबवला येईल, त्या शिक्षणाचे गुणांक राखून ठेवले जातील व काही काळाने पुढील शिक्षण घेता येईल. ज्या विद्यार्थ्यांना संशोधन करायचे असेल, यांच्यासाठी चार वर्षांचा अभ्यासक्रम असेल त्यानंतर एम. फील करण्याची गरज उरणार नाही. थेट पीएचडीसाठी प्रवेश घेता येईल.

आता एकच नियामक मंडळ-

हा एक मोठा निर्णय नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात घेण्यात आला आहे सध्या उच्च शिक्षणातील विविध अभ्यासक्रमांसाठी वेगवेगळ्या नियामक संस्था कार्यरत आहे, त्याऐवजी एकच नियामक मंडळ असेल. अमेरिकेप्रमाणे भारतातही संशोधकाला महत्त्व देणे व त्याचा दर्जा सुधारण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधक संस्था स्थापन केली जाईल. केवळ विज्ञानच नव्हे तर समाजशास्त्रातील संशोधनालाही वित्तीय मदत केली जाईल देशातील उच्च शिक्षणाचा दर्जा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेला जाईल त्यातून परदेशी दर्जेदार शिक्षण संस्थांतील विद्यार्थ्यांनी संवाद वाढेल व शैक्षणिक देवाणघेवाणही होऊ शकेल. यामुळे सुसंगत शिक्षणपद्धती अस्तित्वात येणार आहे.

शिक्षणामध्ये तंत्रज्ञान -

'नॅशनल एज्युकेशनल टेक्नॉलॉजी फोरम म्हणजेच 'राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच' या स्वायत्त संस्थेची निर्मिती करण्यात येणार असून याद्वारे विचारांच्या देवाणघेवाणीसाठी एक व्यासपीठ-मंच उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.

अशाप्रकारे शालेय आणि उच्च शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तनात्मक सुधारणांना वाव देण्यात आला. २१ व्या शतकातले हे पहिले शिक्षण धोरण असून ३४ वर्षे जुन्या १९८६ च्या शिक्षणावरच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची जागा नवे शैक्षणिक धोरण घेणार आहे, सर्वाना संधी, निःपक्ष पात दर्जा, उत्तरदायित्व या स्तंभावर याची उभारणी करण्यात आली आहे.

भारतीय शेतकरी ग्लोबल होतो आहे

इंडिया ला स्वातंत्र मिळून ७१ वर्ष झाली तरी, भारतातील शेतकरी आजही पारतंत्र्यात आहेत. कायद्याच्या विळख्याने त्याला जखडून टाकले आहे सर्वच राज्यकर्त्यांनी डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मूळ घटनेत वारंवार बदल करून ती अपवित्र केली. शेतकऱ्यांच्या मूलभूत हक्काची पायमल्ली केली त्यांना अन्यायाविरुद्ध न्यायालयात दादही मागता येऊ नये अशी व्यवस्था केली. आजच्या परिस्थितीमध्ये "शेतकरी विरोधी कायदे" हेच शेतकऱ्यांना गुलाम बनवून शोषण करित आहेत. १९ मार्च, १९८५ ला साहेबराव करपे कुटुंबियांच्या आत्महत्यापासून ते जानेवारी २०१८ मध्ये मंत्रालयात आत्महत्या करणारे धर्मा पाटील पर्यंत महाराष्ट्रात ७२,००० तर देशात ३ लाखाच्यावर शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झालेल्या आहेत. शेतकरी एक अशी व्यक्ती आहे जी आपल्या कष्टाने, मेहनतीने आपल्या शेतात राबते वेगवेगळ्या हंगामामध्ये वेगवेगळी पिके घेऊन त्यातून उत्पादन मिळते आणि त्यातून उत्पादन मिळवते आणि बाजारपेठेत नेऊन व्यापाऱ्याला किंवा ग्राहकाला विकते, अशी व्यक्ती म्हणजे शेतकरी. शेती ही फार पुरातन काळापासून चालत आलेली आहे आपले पूर्वज (अदिमानव) यांच्या विचारातून या युक्तीतून या संकल्पनेचे उगम झाला व तो तसाच पुढे चालत राहिला. महाराष्ट्रामध्ये शिवाजी महाराजांचा कालखंडात

शेतकऱ्याला खूप महत्त्वाचे स्थान होते माणसाच्या शरिरासाठी पाठीचा कणा जशी भूमिका बजावतो तशीच भूमिका बजावतो, असे मला वाटते, हा पाठीचा कणा (आमचा शेतकरी, अनेक समस्यांनी ग्रासलेला आहे काहीवेळा त्यापैकी अनेकांना दिवसातून दोन वेळा जेवणही. परवडत नाही सर्व संकटांना सामना करूनही तो महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धापूर्वी भारत आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेसे अन्नधान्य उत्पादन करू शकत नव्हता दुसऱ्या शब्दात, अन्नधान्याच्या बाबतीत भारत स्वयंपूर्ण नव्हता परदेशातून प्रामुख्याने **USA** मधून आम्ही मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्य आयात करायचो. काही काळ तो चांगला गेला पण नंतर अमेरिकेने आम्हाला व्यापारास ब्लॅकमेल करायला सुरवात केली. अनेक समस्यांना तोंड देत असतानाही आम्हाला कधीही निराश केले नाही. वाढत्या लोकसंख्येची मागणी ते पूर्ण करू शकले आहेत भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वात मोठ्या योगदानापैकी एक भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतकऱ्यांचा वाटा सुमारे १७% आहे. त्यानंतरही ते गरिबीचे जीवन जगत आहेत. त्यांची अनेक कारणे आहेत. विविध अडथळ्यांवर मात करू शकलो तर ही टक्केवारी सुधारण्याची दाट शक्यता आहे.

**शेतामधी माझी खोप
तिला बोराटीची झाप
तिथं राबतो, कष्टतो
माझा शेतकरी बाप**

शेतकरी रोजगारासाठी इतर कोणत्याही स्त्रोतावर अवलंबून नाहित शेतकरी स्वयंरोजगारी आहेत

आणि इतरांसाठीही रोजगार निर्माण करतात. आयुष्यभर राहणाऱ्या व राबणाऱ्या मेहेनत करून अन्न पिकवणाऱ्या व आपल्याला अन्न पुरवणाऱ्या अशाच एका शेतकऱ्याचे मनोगत म्हणजेच शेतकरी भारताची संस्कृती वैविध्यपूर्ण आहे. भारतात. सुमारे २२ प्रमुख भाषा आणि ७२० बोली बोलल्या जातात हिंदू, मास्लिम किंवा ख्रिश्चन, शीख अशा सर्व प्रमुख धर्मांचे लोक येथे राहतात. येथील लोक सर्व प्रकारच्या व्यवसायांत गुंतवलेले आहेत परंतु शेती हाच येथील मुख्य व्यवसाय आहे. म्हणूनच भारताला "कृषी प्रधान देश" असेही म्हटले जाते. यामुळेच आपल्या लोकसंख्येचा मोठा हक्का प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या शेतीवर अवलंबून आहे. शेतकरी हा आपल्या देशाचा कणा आहे आणि ते भारतीय अर्थव्यवस्थेचे प्रेरक शक्ती आहेत, शेतकरी हे राष्ट्र उभारणीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात.

जसे आपण सर्व जाणतो की अन्न ही जीवनाची मूलभूव गरज आहे म्हणूनच प्राचीन काळी किल्ल्यांमध्ये अन्नधान्य मोठ्या प्रमाणात साठवले जात असे, जेणेकरून युद्धांच्या काळात शत्रूकडून बाहेरचा पुरवठा बंद केला जात असे. तरीही खायला अन्न मिळावे तोच तर्क आजही ग्राह्य आहे अन्नधान्याच्या बाबतीत आपण "आत्मनिर्भर" असल्यामुळे कोणताही देश आपल्याला ब्लॉकमेल किंवा धमकावू शकत नाही. आपल्या शेतकऱ्यांच्या मेहनतीमुळेच हे शक्य झाले. निर्यातीच्या मूल्यात भारतीय शेतकरी समृद्ध व्हावा अशी अपेक्षा असेल परंतु, वस्तुस्थिती यांच्या उलट आहे. ते आत्महत्या करत आहेत, व्यवसाय सोडण्याचा प्रयत्न करत आहेत. अशाच एका शेतकऱ्यांचे शहरांमध्ये स्थलांतरित होत आहेत आणि दिवसाला २ वेळा जेवण देखील करू शकत नाहीत. अशा अनेक गोष्टी आहेत ज्यांना दोष द्यावा लागेल परंतु एक गोष्ट निश्चित आहे की समस्या लवकरच तशीच राहिली तर आपण आता आहोत त्या "अन्न निर्यात दरापेक्षा" पासून "आयातदार देश" होऊ लागलो आहे

घेतो अंगावर चिंध्या
खातो मिरची-भाकर
काढी उसाची पाचट
जगा मिळाया साखर
काटा त्याच्याच का पायी
त्यानं काय केलं पाप ?

मोठ्या प्रमाणावर आंदोलने आणि शेतकरी आत्महत्येमुळे शेतकरी समस्यांचा मुद्दा ठळकपणे समोर आला आहे पण, आपण पुरेसे करत आहोत का ? हा दशलक्ष डॉलर प्रश्न आहे ज्याचे आपल्याला उत्तर द्यावे लागेल. जेव्हा आपल्या "अन्नदात्याला" आत्महत्या करण्यास भाग पाडले जाते, तेव्हा खरोखरची काळजी करण्याची गोष्ट आहे. हा एक अतिशय संवेदनशील विषय आहे जो अत्यंत काळजीपूर्वक हाताळला पाहिजे. हा दशलक्ष डॉलरचा प्रश्न आहे. ही समस्या जशी गुंतागुंतीची आहे, त्यामुळे त्यावरचे उपाय सरळ आहेत. काही काळापासून येणाऱ्या चेतावणीच्या संकेताकडे आम्ही लक्ष दिले नाही आता जेव्हा, १९९५ पासून सुमारे ३ लाख शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली आहे.

देशातील जवळजवळ अर्ध्यापेक्षा जास्त कुटुंबाची उपजिविका भागवणारे साधन म्हणून कृषी क्षेत्राकडे पाहिले जाते. त्यामुळे सद्यस्थितीमध्ये तरी कृषी क्षेत्राला कमी ठरवता येणार नाही सकल देशांतर्गत उत्पादनात (जीडीपी) कृषी क्षेत्राचे योगदान १७ ते १५ टक्क्यांच्या दरम्यान असले तरी, कृषी उत्पादनात वाढ झालेली वाढ हे निश्चित यामुळेच देश अन्न, धान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी झाला आहे २०१९-२० च्या दुसऱ्या आगाऊ अंदाजावरून देशातील एकूण अन्नधान्य उत्पादन २९१.९५ दशलक्ष टन असल्याचा अंदाज होता तर भारतीय कृषी संशोधन परिषदेच्या (ICAR) अंदाजानुसार २०३० पर्यंत अन्नधान्याची मागणी ३४५ उदंड दशलक्ष टनापर्यंत वाढेल ही वाढलेली मागणी कृषी उत्पादनासाठी खूप

महत्त्वाची भूमिका बजावते, देशातील जवळजवळ अर्ध्यापेक्षा जास्त कुटुंबाची उपजिविकेचे साधन हे कृषी क्षेत्र आहे. भारतीय शेती ही सर्व प्रकारची बदलत्या हवामानामध्ये तग धरून राहू शकते. त्यामुळे विविध प्रकारची पिके घेण्यास पोषक आणि सक्षम आहे. त्यामुळेच भारत देश मसाले, कडधान्ये, चहा, काजू आणि ताग ही पिकांमध्ये अव्वल. तर तांदूळ, गहू, तेलबिया, फळे आणि हिरव्या भाज्या, ऊस आणि कापूस यामध्ये दुसरा सर्वात मोठा उत्पादक आहे. ऐवढे सर्व असतानाही इतर देशाच्या तुलनेत देशातील अनेक पिकांची सरासरी उत्पादकता खुपच कमी का ? हा प्रश्न आहे. येणत्या काळात लोकांची लोकसंख्या जगातील नंबर एक वर येण्याची चिन्हे आहेत. या लोकसंख्येला अन्न-धान्य पुरवणे ही एक मोठी समस्या असणार आहे. या भविष्यकालीन समस्यांचा विचार करता, भारतीय शेतकरी सन्मानजनक आर्थिक उत्पन्न मिळवेल अशा स्थितीत असायला हवी होती. मात्र आलेकडे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात आणि शेतमालाच्या उत्पादनात घसरण होताना दिसते.

“घेतो जगावर चिंध्या
खातो मिरची भाकर
काही उसाची पाचट
जगा मिळाया साखर
काटी व्याप्याच का पाशी
त्यानं काय केलं पाप?”

७५ वर्षापेक्षा जास्त कालावधीत कृषी क्षेत्रात धोरणात्मक वाटचाल आणि नियोजन केल्यानंतरही, बहुसंख्य शेतकरी वर्ग विविध अडथळे आपण समस्यांनी ग्रासलेला आहे. आदयाप शेतकरी वर्ग शाश्वत शेतीचे उत्पादन आपण उत्पन्न मिळविण्याच्या धोरणाची वाट पाहत आहेत. भारतीय शेतामधील प्रमुख काही अडथळे-समस्या नोंदवायची झाल्यास कोणते ? याचा विचार केला असता, प्रामुख्याने सहा अडथळे दिसून

येतात. २०११ सालच्या कृषी जनगणनेनुसार एकूण शेतकऱ्यांपैकी ८५% शेतकरी हे २ हेक्टरपेक्षा कमी जमीनधारणा असलेले शेतकरी आहेत. या शेतकऱ्यांना आपण अल्पभूधारक, सिमांत शेतकरी असे म्हणतो २ बहुतांश शेतकरी अल्प भूधारक असतानाही त्यांचा शेती हाच उदरनिर्वाहाचे प्राथमिक स्रोत बनला आहे. त्यामुळे हेच सिमान्त शेतकरी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा पाया बनलेले आहेत तीन शेतकरी वर्ग हा असंघटित असणे तसेच प्राथमिक आणि दुय्यम प्रक्रिया उदयोग, पुरवठा साखळी, संसाधने कृषी पायाभूत सुविधा जोडव्यवसाय या प्रक्रियेत स्थान देऊन, सर्व पातळ्यावर पारवर्शकता आणावी लागते. याशिवाय पणन व्यवस्थेतील मध्यस्थी, व्यापारी कमी करावे लागतील बदलत्या हवामानात नैसर्गिक संसाधने आणि पर्यावरण संवर्धन करण्याची आवश्यकता आहे.

“अर्थशास्त्रज्ञ म्हणतात,
व्यापारी लोकांमुळे वेग चालतो..
पण लॉकडाऊन मुळे कळल की,
शेतात नांगर चालतो तेव्हा देश चालतोय...”

१९९० नंतर खाजगीकरण, उदारीकरण, आणि जागतिकीकरण याच्या दिशेने केलेल्या सुधारणांमुळे. कृषी क्षेत्रावर प्रत्यक्ष- अप्रत्यक्ष परिणाम झाला आहे विशेषतः शासनाने आलिकडच्या दोन शतकामध्ये कृषी विपन्न व्यवस्थेत सुधारणासाठी उचललेले पाऊल, कंत्राटी शेती आणि फ्युचर्स ट्रेडिंग मध्ये खाजगी गुंतवणूकीला परवानगी दिली यामुळे कृषी क्षेत्रात उत्पादन वाढेल अशी आशा होती पण या बदलांचा उलटा परिणाम हा शेतकऱ्यांवर होऊ लागला आहे परिणामी कृषी उत्पादन-उत्पन्न घसरलेले दिसतेच वाढती संख्या हा येथे कळीचा मुद्दा आहे ऑस्ट्रेलियाच्या पूर्व किनाऱ्याजवळील ऑस्ट्रेलियन हपबॅकची संख्या १९६० व्या शतकात अवघी ५०० होती मात्र त्यांना संरक्षित केल्यानंतर आजघडीला ती ३० हजारावर गेली आहे. मात्र या प्रजातीचे तर त्यांचे विशिष्ट सूर

आवळण्याऐवजी शांतपणे जोडीदाराचा शोध घेतला किंवा वेळ पडल्यास प्रतिस्पर्धाशी लढा देण्यास पसंती देत आहेत. आपण सर्वांची जबाबदारी आहे की, आपण शेतकऱ्यांना शक्य होईल तशी मदत करायला हवी जरी काही कारणास्तव शेतकऱ्याचे पीक नष्ट झाले तर त्याला आर्थिक सहाय्य करायला हवे.

कृतज्ञतेची मशाल मिरवत राहूया
शेतकरी राज्याचे आश्रू पुसण्या
सदैव सारे पुढे होऊया
सदैव सारे पुढे होऊया

घासातला घास देण्याची आणि शेतकरी राजाच्या जीवनात सुखाचे दिवस आणण्यासाठी, त्याच्या जीवनामध्ये प्रकाश आणण्यासाठी वचनबध्द आणि कटिबध्द राहूया...

स्वार्थाला बाजूला ठेवून
चला मानवतेची ज्योत पेटवूया
मानवतेचा धर्म पाळूया
चला जगाच्या पोशिंद्याला वाचवूया....
हरवले आभाळ ज्यांचे वो वयांचा सोबती
सापडेना वाट ज्यांना तो तयांचा सारथी
उपःकाल होता होता काळ रात्र झाली

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे जग

आसिम खॉजासो शेख
बी. ए. भाग १

'बुद्धिमत्ता' हा एकमेव असा शब्द आहे की जो मानवाला अन्य सजीवांपासून संपूर्ण ब्रह्मांडात वेगळा ठरवितो. मानवाला बुद्धिमत्ता, बौद्धिक क्षमता, अंदाज क्षमता, तर्कशक्ती आणि विश्लेषणांच्या ताकदीवरच जग जिंकणं शक्य झालं आहे. आता मानवनिर्मित म्हणजे 'कृत्रिम बुद्धिमत्ता असलेले संगणक आणि यंत्रमानव, मानवाशीच स्पर्धा करू लागले आहेत.

'कृत्रिम बुद्धिमत्ता' विकसित केल्याने मानवजातीचा अंत होण्याची भीती जगप्रसिद्ध भौतिकशास्त्रज्ञ 'स्टिफन हॉकिंग' आणि 'मायक्रोसॉफ्ट' चे संस्थापक बिल गेट्स यांनी व्यक्त केलेली आहे. वाढतं तंत्रज्ञान थेट मानवी जीवनात हस्तक्षेप करू लागले आहे. 'कृत्रिम बुद्धिमत्ते'ची हि दुनिया रहस्यमयी आहे, अद्भूत आहे तशीच ती भितीदायक पण आहे.

'कृत्रिम बुद्धिमत्ता' म्हणजेच (ए१) आर्टिफिशिअल इंटेलिजन्स माणसाच्या अचाट कल्पनाशक्तीचे आणि सातत्यपूर्ण प्रयोगशीलतेचे ते एक यश होय. १९४३ मध्ये मॅकलॉक आणि पिट्स या संशोधकांनी मॅदूसारखे शिकणाऱ्या चेताजाल तंत्रज्ञानाची संकल्पना प्रस्तुत केली होती. आयझक आसिमोल्ड यांनी १९५० मध्ये 'आय रोबोट' कादंबरीत रोबोटिक तंत्रज्ञानाचा वेध घेतला. त्याच वेळी एलन् टुरिंग या संशोधकांन आपल्या कॉम्प्युटिंग मशिनरी अँड इंटेलिजन्स' या पहिल्या शोधप्रबंधामध्ये यंत्राची बौद्धिक

कुवत आजमावून पाहणाऱ्या 'टुरिंग टेस्ट' ची संकल्पना मांडली. जॉन मॅकार्थी यांनी १९५५ मध्ये 'आर्टिफिशिअल इंटेलिजन्स' ही संकल्पना सर्वप्रथम जगासमोर मांडली. बुद्धिमान यंत्रे बनविण्यासाठी विज्ञान-तंत्रज्ञान आणि अभियांत्रिकीचा वापर करणे अशी या तंत्रज्ञानाची व्याख्या त्यांनी केली होती.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे
नवं तंत्रज्ञान जुन्या
गोष्टींना मारक असतं
पण त्याचबरोबर नव्या
संधीही निर्माण करतं....

'डार्टमाऊथ कॉन्फरन्समध्ये जगभरातील संशोधकांनी 'कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या विकासावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्याचा संकल्प केला. 'आयबीएम' ने तयार केलेल्या 'डीप ब्ल्यू' कॉम्प्युटरने १९९० मध्ये जागतिक कीर्तीचा बुद्धिबळपटू गॅरी कास्पारोव्हला पराभूत केल्यानंतर 'कृत्रिम बुद्धिमत्ता' या तंत्रज्ञानामध्येही ताकद असल्याचं दिसून आले.

विशिष्ट कामासाठी तयार करण्यात ही यंत्रे सभोवतालच्या परिस्थितीचा अंदाज घेऊन त्या परिस्थितीशी जुळून घेते आणि काम यशस्वीरीत्या पार पाडण्यासाठी योग्य कृती करते किंवा निर्णय घेते. अशा प्रकारे तयार केलेल्या यंत्रामध्ये निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांची उत्तरे त्याची कारणे, माहिती, ज्ञान, नियोजन, अभ्यास, संवादप्रक्रिया, परिणाम आणि नियंत्रण करण्याची क्षमता अशा प्रकारच्या विविध घटकांवर आधारित कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे तंत्रज्ञान विकसित केले

जाते. माहितीच्या महाजालात म्हणजे इंटरनेट आणि सॉफ्टवेअरला 'स्मार्ट डिजीजन सपोर्ट सिस्टिम (एस.डी.एस.एस.)' म्हणून रुग्णालयात हवामान आणि अवकाशशास्त्र, कृषी, वाहन उद्योग, आद्यपदार्थ प्रक्रिया, उद्योग, वीजनिर्मिती, दळण वळण, हवाई वाहतूक, बंदरामध्ये जहाजांची ये-जा देखरेखीसाठी, खाणकामात, औषध निर्मिती आदी अनेक क्षेत्रात 'कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या' तंत्रज्ञानाचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात होत आहे.

'कृत्रिम बुद्धिमत्ता' निर्माण करणाऱ्या संशोधकांमध्ये दोन मतप्रवाह आहेत. मेंदु हे दुसरे - तिसरे काही नसून एक जैविक यंत्रच आहे असे एक प्रवाह म्हणतो. यंत्राला जशा मर्यादा असतात अगदी तशाच मर्यादा मानवास नैसर्गिक उत्कांतीला देखील आहेत. मात्र, स्वतःचा विकास स्वतःच करावा असे प्रशिक्षण दिलेली यंत्रे नवजातीस उद्या कायमची नष्ट करू शकतील किंवा गुलाम बनवतील. असा धोका व्यक्त केला जातो. तर दुसऱ्या मतप्रवाहानुसार मेंदूला यंत्र म्हणून म्हणू शकत नाही, ती एक गुंतागुंतीची जैविक निर्मिती आहे. त्यामुळे यंत्रापासून घाबरण्याचे कुठलेही कारण नाही. या दोन्ही प्रवाहामध्ये मतभिन्नता असली तरी मेंदूकडून खुप काही शिकण्यासारखे आहे. हे दोघेही मतप्रवाह मान्य करतात. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा प्रयत्न आज संशोधक करीत आहेत. कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे तंत्रज्ञान झपाट्याने विकसित होऊन मानवजातीच्याही पुढे जाऊ शकते आणि एक दिवस तंत्रज्ञानाचा भस्मासूर बनेल असे त्यांना वाटते.

'अॅपल, गुगल, फेसबुक आदि अनेक बड्या-बड्या कंपन्या कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या संशोधनासाठी आपली भरभक्कम आर्थिक गुंतवणूक, करीत आहेत कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या क्षेत्रात बुद्धिमत्तेच्या तंत्रज्ञानात प्रोग्रामिंगसाठी 'ओपन सोर्सकोड' चे खुलेआम आदान-प्रदान केले जाते आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे लाभ सर्वसामान्य नागरिकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी

'ओपनएआय' ही संस्था कटिबद्ध आहे. शिवाय 'ओपनएआय' या नावाने एक नवा 'प्लॅटफॉर्म' जगभारतील संशोधकांना दिला आहे. भविष्यकाळात कृत्रिम बौद्धिकतेने माणसापेक्षा अधिक बुद्धिमान यंत्रे निर्माण झाली तरी तो माणसाची जागा कधीच घेऊ शकणार नाहीत, असे माणसारा शासत्रज्ञांचा मोठा गट आहे.

तर्कावर काम करणारे संगणक एक वेळ आल्यानंतर अडखळतात - थांबतात. पण मेंदूचे असे होत नाही. कारण मेंदु तर्काचा ज्या पद्धतीने वापर करतो, त्या प्रमाणे सृजनशीलतेचा ही करतो. संशोधन प्रक्रिया अशा पद्धतीचे चैताजाल तंत्रज्ञान बनवायचा प्रयत्न करीत आहेत. यांत्रिक पद्धतीने असे करणे सध्या तरी शक्य झालेले नाही. मात्र भविष्यात हे शक्य होणारच नाही असे ठामपणे सांगणे अशक्य आहे आणि हाच खरा मानवजातीसाठी धोका आहे, असा नवा वाद या कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या तंत्रज्ञानाने निर्माण केला आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेतून तयार झालेली यंत्रे उद्या स्वतःचे असे वेगळे, मत देऊ लागले आणि मानवी जीवनात हस्तक्षेप करू लागली. तर मानसांनी काय करायचे ? हा देखील यक्ष प्रश्न निर्माण होऊ शकतो.

कोणतीही एक व्यक्ती राष्ट्र अथवा संस्थेला तंत्रज्ञानाचा हा महाप्रवाह रोखता येणं शक्य नाही. संशोधक आणि तंत्रज्ञान भविष्यवेत्ते रे कुर्झवेईल यांच्या मते २०४५ पर्यंत कृत्रिम बुद्धिमत्ता तंत्रज्ञान मानवी मेंदूला मागे टाकेल.

आयबीएमने मानवी भावना समजू शकणारा संगणक विकसित केला आहे. वॉटसन या सुपर कम्प्युटरमध्ये मोठे फेरबदल करून मानवी भावना ओळखणारी क्षमता विकसित केल्याचे कंपनीने म्हटले आहे. या फेरबदलामुळे तो अधिक वेगवान झाला असून आता तो मानवी भावनाही ओळखू शकेल. त्याचप्रमाणे कमांड देताच वॉटसन सुजरच्या मुडचे विश्लेषण करू

शकेल, संगणकाचा टोन अनालायझर बऱ्याच प्रमाणात विकसित झाला असून वॉटसन आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सच्या श्रेणीत युजरच्या लिखाणावरून त्याच्या भावना ओळखू शकेल. याशिवाय वॉटसनमध्ये इमोशन ऍनॉलिसिस आणि व्हिज्युअल रेगिझनेशन या तंत्राचाही समावेश केला आहे. युजरकडून संगणकावर टाईप केल्या जाणाऱ्या मजकुराचे वॉटसन सखोल विश्लेषण करेल, या विश्लेषणाच्या आधारे तो युजस्वी जवळपास प्रत्येक भावना ओळखण्यात यशस्वी होईल. युजरने संगणकावर काम करण्यासाठी की-पॅडवर प्रेस करताच तो युजरला फॉलो करेल, असा दावा आयबीएम ने केला आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता के चरम पर भी पहुँच जाओ, एक से एक आधुनिक मानव सदृश्य भी बना लो...
तब भी उसके अंदर 'आत्मा तत्व' कहाँ से विकसित कर पाओगे...
कृत्रिम आत्मा नहीं होती वह तो अजमर है भले ही बुद्धी कृत्रिम हो जाए...

विज्ञान कृत्रिम के पीछे ही भाग सकता है, सत्य है !

कृत्रिम बुद्धिमत्ता वापरून फेसबुकचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी मार्क झुकेरबर्ग यांनी स्वतःच्या घरातील दैनंदिन कामे पार पाडण्यासाठी जार्विस नावाचा कृत्रिम सहायक तयार केला आहे 'जार्विस' च्या निर्मितीसाठी मार्क गेल्या वर्षापासून स्वतः संगणकीय प्रणालीचे काम करीत होते. त्यापैकी काही यशस्वी प्रयोगांबद्दल त्यांनी 'फेसबुक'च्या ऑलवरून माहिती दिली आहे. मार्क झुकेरबर्गच्या घरातील घराचा दरवाजापासून बाथरूमपर्यंत. अंगण-दिवाखाणा, शयन-कक्ष, स्वयंपाकघर आदी ठिकाणी जार्विसचे अस्तित्व आहे. मात्र, अजुनही जार्विस ह्या सहायकात

काही त्रुटी आहेत आणि झुकेरबर्ग त्यावर काम करत आहेत.

मानवी मेंदू हे एक अतिशय गुंतागुंतीचे अद्भुत रसायन आहे. अनेक भावभावनांचे, स्वप्नांचे, विचारांचे, विश्लेषणात्मक बुद्धीचं, सापेक्ष अनुभवांचं आणि, त्या अनुभवांची वेगवेगळी संगती लागणारं अद्भुत केंद्रस्थान म्हणजे मेंदू होय. कोणतेही यंत्र कितीही गुंतागुंतीचा विचार करू शकणार असेल, तरीही या सर्व गोष्टी त्या यंत्राला करता येणं केवळ अशक्य आहे. हे शास्त्रज्ञांना मान्य कारवं लागते. मानवी भावना, व्यक्तिमत्व, सृजनशीलता, कलात्मकता, नवनिर्माण आदी गुण संपादन करणे यंत्रांना, शक्य नाही. कृत्रिम बुद्धिमत्ता असलेल्या यंत्राने सृजनशीलता दाखवली, तरच मानवी व यांत्रिक पातळीवर ते यंत्र यशस्वी होईल.

भविष्यात पारंपारिक पद्धतीच्या रोजगारांना चिकटून राहण्याचे प्रमाण कमी होत जाणार आहे. अर्थशास्त्राच्या नियमानुसार यांत्रिकीकरणामुळं कामगारांच्या नोकऱ्या जातात मात्र उत्पादन वाढते. परिणामी आर्थिक वाढ होते आणि पुन्हा नोकऱ्या निर्माण होतात. अधिक उत्पादन झालं की, वस्तुंच्या आणि सुविधांच्या किमतीही आटोक्यात येतात. त्यामुळे ग्राहकांना कमी किमतीत सुविधा मिळतात. सगळ्यांची निष्पत्ती ग्राहकवर्गाची अधिकाधिक बचत आणि खर्च करण्याची क्षमता वाढते. साहजिकच यामुळे ग्राहकोपयोगी वस्तू बाजारात रोजगाराच्या नवनव्या संधी उपलब्ध होतात. म्हणजेच, यांत्रिकीकरणामुळे उत्पादन वाढून आर्थिक विकास वाढतो आणि नोकऱ्या निर्माण होण्याचे चक्र अखंडितपणे सुरु राहते.

तंत्रज्ञानाच्या वापरामधील धोके टाळण्यासाठी कंपन्यांनी अधिक प्रभावशाली उपाययोजना करण्याची आवश्यकता आहे. आणि ते शक्य आहे. चांगले जग निर्माण करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा विकास मानवाने यापुढे सुरु ठेवला पाहिजे. मानवी नोकऱ्यांवर गदा आणू

पाहणारे तंत्रज्ञान म्हणून टीका होणाऱ्या स्वयंचलित तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्तेसारखा तंत्रज्ञानाला समर्थन करायला हवे.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेद्वारे तयार होणाऱ्या भविष्यातल्या गोष्टी या भाकीत करण्याच्याही पलीकडील ठरतील. यातून होणारा बदल असामान्य असेल हे खरे असले तरी टाळणे शक्य नाही. उर फुटेस्तोवर सतत धावाऱ्या मानवजातीला थांबणे आता केवळ अशक्य आहे. असे असले तरी कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या विश्वात फार दूरचा पल्ला मानवाला गाठायचा आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या मृगजळामागे लागण्याऐवजी न कळलेल्या बुद्धिमत्तेला समजून घेऊन तिचा विकास देखील खऱ्या अर्थाने दडलेला आहे. 'कृत्रिम बुद्धिमत्ते' च्या या दुनियेत 'माणूस' आपले स्थान टिकवेल की भान हरवून हरवून जाईल, हे काळच ठरवेल.

१९५० साली मांडलेली कृत्रिम बुद्धिमत्तेची संकल्पना आज प्रत्यक्षात आलेली दिसते. आपल्या हातातल्या भ्रमणध्वनीपासून ते मंगळावर जाणाऱ्या यानापर्यंत आणि खेळ खेळणाऱ्या संगणकांपासून ते विनाचालक वाहनांपर्यंत आज सर्वत्र कृत्रिम बुद्धिमत्ता आपली अनिवार्यता पटवून देत आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि आजचा विद्यार्थी

अश्विनी अनिल केंडवाडे
बी. ए. भाग ३ (भूगोलशास्त्र विभाग)

महाराष्ट्रात येत्या शैक्षणिक वर्षापासूनच नवीन शैक्षणिक धोरण लागू होणार असल्याची घोषणा नुकतीच राज्याचे शालेय शिक्षण मंत्री दीपक केसरकर यांनी केली. त्यानिमित्ताने नेमके या नवीन शैक्षणिक धोरणाचे स्वरूप कसे असेल, विद्यार्थ्यांसाठी कोणकोणत्या संधी उपलब्ध होतील आणि एकूणच हे धोरण राबविताना सरकारसमोरील आव्हाने याचा उहापोह करणारा हा लेख.

कोणत्याही राष्ट्राचे भविष्य हे शिक्षण धोरणावर अवलंबून असते. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकासाची प्रक्रिया शिक्षणातून उभी राहत असते. राष्ट्रासाठीचे शिक्षण धोरण आखताना ते भविष्यवेधी असायला हवे. शिक्षण धोरण म्हणजे त्या देशाच्या भविष्याची विकासाची दिशा असते. भारत सरकारने २१ व्या शतकातील पहिले शिक्षण विषयक धोरण जाहीर केले. १९८४ च्या धोरणानंतर ३४ वर्षांनं नवीन शैक्षणिक धोरण आले आहे. शिक्षण हे जीवन परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे, यावर शिकामोर्तब झाल्याने समाजमनही शिक्षणासंदर्भाने अधिक जागृत होत असल्याचे अधोरेखित होते.

केंद्राने धोरण तयार केल्यानंतर ते स्वीकारण्याची प्रक्रिया अनेक राज्यांनी केली आहे. काही राज्यांनी त्याला विरोध केला आहे. महाराष्ट्राने अंमलबजावणीसाठी पावले टाकण्यास सुरुवात केली

आहे. सरकारने तशी घोषणा केली आहे. मात्र, या धोरणाच्या अंमलबजावणीचे मोठे आव्हान सरकारसमोर आहे. धोरणाचे यशापयश हे धोरणाची अपेक्षित भूमिका लक्षात घेऊन कार्यरत मनुष्यबळाच्या अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. त्यामुळे एकदम बदल घडवायचा असेल, तर सक्षम व परिवर्तनवादी मनुष्यबळ कोठून आणणार ? म्हणूनच या धोरणात मोठ्या प्रमाणावर बदल सुचवले आहे. काही संस्थांची नव्याने उभारणी केली जाणार आहे. धोरणाप्रमाणे पावले टाकायची म्हटली, तर मोठा निधी लागणार आहे, त्यासाठीचा निधी उपलब्धता महत्त्वाची गोष्ट असणार आहे.

'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, २०२०' हे ज्येष्ठ वैज्ञानिक डी. के. कस्तुरीनंदन यांच्या अध्यक्षतेखाली तयार करण्यात आले. धोरणात सर्वांना समान शिक्षण, समानता, गुणवत्ता, परवडणारे शिक्षण आणि उत्तरदायित्व या पाच स्तंभांचा विचार केला आहे. शिक्षण धोरणात अत्यंत व्यापक दृष्टिकोन राखण्यात आला. आपली संस्कृती आणि उदयाचे भविष्य यांचा संगम घालण्याचा प्रयत्न आहे. शिक्षण आनंददायी करण्याबरोबर ते जीवनाभिमुख आणि अधिक रोजगाराभिमुख करण्यावर भर देण्यात आला आहे. धोरण सशक्त आणि समर्थ शिक्षण व्यवस्था उभी करणारे आहे. शाश्वत विकासाचे ध्येय ते दर्शित करते. त्यामुळेच धोरणाच्या अंमलबजावणीकडे लक्ष लागून आहे. धोरणानुसार देशात 'मनुष्यबळ' खात्याचे नाव बदलून 'शिक्षण मंत्रालय' सुरू करण्यात आले आहे. धोरणात

केवळ संस्था उभारणीवर नाही, तर गुणवत्तेच्या दृष्टीनेदेखील कालबद्ध कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे. त्यामुळेच यशाची अपेक्षा उंचावल्या आहेत धोरणाची अंमलबजावणी प्रभावी झाली, तर परिवर्तन निश्चित होईल अन्यथा आणखी एक धोरण अशीच स्थिती निर्माण होईल.

धोरणाने आकृतिबंधात बदल सूचित केला आहे. आकृतिबंधात बालकाच्या वयाच्या तीन वर्षापासूनचा समावेश केला आहे. विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यातील पहिली आठ वर्षे अधिक महत्त्वाची या वयात आपण काय पेरणी करतो, हे महत्त्वाचे जगातील विविध संशोधनातून हे वय महत्त्वाचे असल्याचे समोर आले आहे. या वयात सुमारे ८०- ८५ टक्के मेंदूचा विकास होत असतो. त्यामुळे या वयात मुलांच्या शिक्षणाचा विचार महत्त्वाचा आहे. पूर्वीच्या '१०+२+३' च्या आकृतीबंधाऐवजी '५+३+३+४' असा आकृतीबंध स्वीकारण्यात आला या आकृतीबंधानुसार, पहिले तीन वर्षे अंगणवाडी आणि पहिली, दुसरीचे वर्ग यांचा एकत्रित करून पायाभूत टप्पा म्हणून स्वीकारण्यात आला आहे. पुढे तिसरी ते पाचवी, सहावी ते आठवी आणि नंतर नववी ते बारावी असे टप्पे निर्धारित करण्यात आले आहेत. तिसरीच्या आरंभिक टप्प्यावरती प्रत्येक मुलाला भाषिक व अंकिय साक्षरता प्राप्त करून देण्याचे उद्दिष्ट्य राखण्यात आले आहे. त्यासाठी 'निपुण भारत' नावाने अभियान देखील सुरू करण्यात आले. २०२६ पर्यंत या देशातील तिसरीच्या टप्प्यापर्यंत ही साध्यता अपेक्षित आहे. या स्तरावर अंगणवाडी आणि प्राथमिक शाळा जोडल्या जाणे महत्त्वाचे आहे. सध्या अंगणवाडी महिला बाल कल्याण विभागाशी जोडलेल्या आहेत. आता तेथे अभ्यासक्रम राबविला जाणार आहे. प्राथमिक शिक्षण हे शिक्षण विभागाशी निगडित आहे, तर शिक्षक ग्रामविकास विभागाचे आहे.

देशात पाच कोटी मुले शिक्षणाच्या प्रवाहात

सहभागी आहेत. मात्र, त्या मुलांना भाषिक व गणितीय साक्षरतेचा टप्पा पार करता आलेला नाही. पायाभूत साक्षरतेचा टप्पाच पार करता न आल्यास विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहापासून तुटतो. क्षमता आणि आकलनाची शक्यता अजिबात नसते. जे शिकलो तेच जर कळत नसेल तर, पुढील शिक्षणात सहभागी होणे घडत नाही. त्यामुळे धोरणात या स्तरावरती बदल करताना पायाभूत व अंकिय साक्षरतेचा केलेला विचार खूपच महत्त्वाचा आहे. पहिल्या तीन वर्षात शिक्षणांच्या दृष्टीने पूर्वतयारी होण्याची शक्यता आहे. सध्याच्या प्राथमिक शिक्षणाचा आरंभ पहिलीपासून सुरू होतो. या स्तरावर शरीराची, स्नायूंची, मनाची तयारी केली जाणार आहे.

शिक्षकांच्या प्रशिक्षणावर भर :-

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात शिक्षकांच्या सेवापूर्व आणि सेवांतर्गत प्रशिक्षणाच्या बाबतीत देखील समग्र विचार केला आहे. शिक्षक भरती करतानाची प्रक्रिया अधिक महत्वपूर्ण टप्प्यातून पुढे जाणार आहे. शिक्षकांच्या प्रयोगशीलता आणि निरंतर अभ्यासाच्या दृष्टीने प्रेरणा जागृत ठेवण्यासाठीचे प्रयत्न आणि संधी निर्माण करण्यात आल्याचे दिसते. त्यादृष्टीने शिक्षक भरती करताना शिक्षक पात्रता परीक्षा, मुलाखत, शिक्षक म्हणून वर्गात लागणारी अध्यापन कौशल्य यांसारख्या विविध मार्गांचा, कौशल्याचा अंतर्भाव यात करण्यात आलेला आहे. व्यावसायिक पदवी अभ्यासक्रमास गुणवत्तेच्या आधारे प्रवेश देण्यात येणार आहे. ही भरती प्रक्रिया कोण करणार, कशी करणार याबद्दलची प्रक्रिया देखील महत्त्वाची ठरणार आहे. त्याचवेळी शिक्षणशास्त्र पदवीसाठी बहुविध विषयांचा एकात्मिक अभ्यासक्रमाचा विचार करण्यात आला आहे. त्याकरिता चार वर्षांचा कालखंड निश्चित करण्यात आला आहे. त्यामुळे चांगले शिक्षक मिळण्यास मदत होणार आहे.

गुणवत्तापूर्ण शिक्षक निर्माण करणे हे मोठे आव्हान आहे. भारतात उच्च शिक्षणाचा विस्तार लक्षात घेता एक हजार विद्यापीठे सुमारे ४० हजार महाविद्यालये, पावने चार कोटी विद्यार्थी शिकत आहे. शालेय स्तरावर १५ लाखा शाळा, २५ कोटी विद्यार्थी ८९ लाख शिक्षक आहेत. भविष्यात धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर उत्तम शिक्षक लागणार आहेत. त्यासाठी गुणवत्तापूर्व सेवापूर्व अध्यापक विद्यालये आणि महाविद्यालये निर्माण करावी लागणार आहे.

धोरणात मातृभाषा, बोलीभाषेसंदर्भात महत्त्वाची भूमिका आहे. किमान पाचवीपर्यंत मातृभाषेतील शिक्षण असा विचार असला तरी राज्यातील इतर माध्यमांच्या शाळांचे काय ? आपल्याकडे इतर माध्यमांच्या शाळेत मराठी विषयाचे अध्यापन सक्तीचे असले तरी त्याचे वास्तवही लक्षात घ्यायला हवे. त्याचबरोबर उच्च शिक्षणदेखील मातृभाषेत दिले जाईल, असे राज्य सरकार म्हणते आहे. ही भूमिका योग्य असली तरी हे काम सहजतेने घडणार नाही. त्यासाठी विशेष प्रयत्नांची आणि परीश्रमांची शिकस्त करावी लागणार आहे. सर्व अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम मातृभाषेत आणण्याचे आव्हान पेलावे लागणार आहे.

सर्वांसाठी शिक्षण:- नवीन शैक्षणिक धोरणात देशातील सर्वांना सहज शिक्षणाची उपलब्धता हे उद्दिष्ट राखण्यात आले आहे. स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षांनंतर आपण उच्च शिक्षणात फार लक्षणीय यश प्राप्त करू शकलेलो नाही. आज उच्च शिक्षणात देशातील सरासरी २६ टक्के विद्यार्थी प्रविष्ट आहेत. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार, येत्या काही वर्षात ते प्रमाण शेकडा पन्नास टक्क्यांपर्यंत घेऊन जाण्याचे उद्दिष्ट राखण्यात आले आहे. धोरणाने विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास, लवचिक अभ्यासक्रम, तंत्रज्ञानावर भर, शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरणावर भर दिला आहे. बहुविद्याशाखीय धोरणाची अंमलबजावणी

करताना अनेक अडचणी येणार आहेत. त्यासाठीचे विषय, व्यवस्थापन कसे केले जाणार, महाविद्यालयांच्या पुढे असलेल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधावी लागणार आहे. बहुशाखीय विषय व्यवस्थापन एवढ्या मोठ्या शिक्षण विस्तार प्रक्रियेत करणे कठीण आहे. पण ठरवले, तर शक्य आहे. केंद्र काय भूमिका घेते आहे. त्यानंतरच राज्याची भूमिका अंतिम होणार आहे. विषयसूची जाहीर झाल्यानंतरच विद्यार्थ्यांना विषयांची निश्चिती करता येणार आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे शिकणे अधिक आनंददायी आणि गुणवत्तापूर्ण होण्याची शक्यता आहे.

धोरणाच्या अंमलबजावणीचे सरकारसमोरील आव्हान

एकाचवेळी इतक्या मोठ्या व्यवस्थेला गतिमान करणे आणि त्यांच्यापर्यंत हे सारे बदल पोहोचवणे मोठे आव्हान असणार आहे. देशातील उच्च शिक्षण, उच्च शिक्षणाला अधिक प्रगतशील बनवण्यासाठी, विज्ञान, अभियांत्रिकी आणि गणिताबरोबरच विद्यार्थ्यांची समस्या सोडवण्याची सर्जनशीलता सुधारण्यासाठी कला आणि डिझाईन विचारांची आवश्यकता आहे. शिक्षण हे अनुभवात्मक, अनुप्रयोग, संशोधन - आधारित आंतरवासिका देखील असणार आहे. मात्र, उच्च शिक्षण ७० टक्के खासगी व्यवस्थापनाच्या हाती आहे. त्यांना यात सहभागी करून घेताना त्यांना गतिमान करणे आवश्यक आहे. धोरण उत्तम आहे, हे सारे बदल करण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकारने आर्थिक गुंतवणूक करण्याचे आव्हान आहे.

नवे शैक्षणिक धोरण विद्यार्थी पूरक आहे

नाव - दिक्षा आप्पासो जाधव
बी.सी.एस. भाग २

भारतात अनेक वर्षांपासून सुरु असलेले शैक्षणिक धोरण नुकतेच पूर्णपणे बदलण्यात आले. पहिले शैक्षणिक धोरण इंदिरा गांधी यांनी १९६८ मध्ये सुरु केले होते. त्यानंतर राजीव गांधी यांनीही त्यात आवश्यक ते बदल केले. १९९२ मध्ये पंतप्रधान नरसिंह राव यांनीही त्यात आवश्यक ते बदल केले कोणतीही वस्तू एकाच ठिकाणी अनेक वर्षे पडून राहिल्यास त्यावर धूळ साचते, हे जसे आपण पाहतो, तशीच स्थिती पूर्वीच्या शैक्षणिक धोरणाचीही होती. शैक्षणिक धोरणातही ज्यावेळी बदल करण्यात आला. जुन्या शैक्षणिक धोरणामुळे शिक्षणाची प्रगती आणि प्रगती कुठेतरी थांबली होती. केंद्रातील मोदी सरकारने नव्या शैक्षणिक धोरणाला मंजूरी दिली आहे. १०+२ चे स्वरूप शाळेत पूर्णपणे रद्द करण्यात आले आहे, त्याऐवजी ५ + ३ + ३+४ स्वरूप सुरु केले जाईल. शाळेत कला, वाणिज्य आणि विज्ञान विषयांना समान महत्त्व दिले जाईल. विद्यार्थी त्यांच्या आवडीनुसार अभ्यासक्रम निवडू शकतात.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार केवळ इयत्ता तिसरी, पाचवी आणि आठवीच्या परीक्षा होणार असून बोर्डाच्या परीक्षांमध्येही बरेच बदल करण्यात आले आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पाचवीपर्यंत मुलांना त्यांच्या मातृभाषा, स्थानिक भाषा किंवा प्रादेशिक भाषेत शिक्षण घेता येईल. इयत्ता पाचवीनंतर

मुलांना त्यांच्या मातृभाषेत शिक्षण घ्यायचे असेल तर तेही मान्य केले जाते. इंग्रजी भाषेत वाचण्याचा पर्यायही असेल. मुलांनी मातृभाषेतून अभ्यास केल्यास ते अधिक चांगल्या प्रकारे शिकू शकतील आणि समजू शकतील त्यांचा शिकण्याचा वेग वाढेल. त्यांचा पाया आधीच मजबूत होईल. ज्ञान हे ज्ञान असते, भाषा कोणतीही असो. संगीत, चित्रकला या अभ्यासक्रमांचाही शालेय अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे मुलांना केवळ विषयाशी संबंधित नाही तर सर्व प्रकारचे ज्ञान मिळेल.

दहावी आणि बारावीच्या शिक्षणात बरेच बदल झाले आहेत सीबीएसई बोर्डात दहावीच्या गणित विषयांतर्गत दोन पर्याय दिले आहेत एक मूलभूत आणि दुसरा इयत्ता या प्रकारचे पर्याय विद्यार्थ्यांला सर्व विषयांमध्ये उपलब्ध असलेला विद्यार्थी त्यांच्या आवडीनुसार कोणताही पर्याय निवडू शकतात बोर्डाच्या परीक्षा पूर्वीपेक्षा खूपच सोप्या झाल्या आहेत. आता परीक्षा वस्तुनिष्ठ आणि व्यक्तीनिष्ठ पध्दतीनुसार घेतली जाणार आहे. अशा परीक्षा वर्षातून दोनदा घेतल्या जातील. विद्यार्थी त्यापैकी कोणतीही एक निवडू शकतात. बोर्डाच्या परीक्षांसाठी एक विशेष प्रात्यक्षिक - मॉड्यूल तयार केले जाणार आहे.

म्हणजेच राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच तयार केला जाईल NETF जो ई-कोर्सना प्रोत्साहन देईल. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार मूल्यांकन केंद्र सुरु करण्यात येणार आहे. ती बोर्ड परीक्षासाठी एक मानक संस्था म्हणून काम करेल. शालेय विद्यार्थ्यांसाठी वर्षातून सुमारे दहा दिवस बॅंगलेस डे आयोजित केले

जातील, ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना पुस्तके घेऊन जाण्याची गरज भासणार नाही. यावेळी विविध प्रकारचे इंटर्नशिप उपक्रम आयोजित केले जाणार आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार, इयत्ता ३, ५ आणि ८ या तीन स्तरांसाठीच परीक्षा होणार आहेत. बोर्डाच्या परीक्षा अशा पध्दतीने घेतल्या जातील की विद्यार्थ्यांवर परीक्षांबाबत कोणताही दबाव येणार नाही. विद्यार्थ्यांवर नेहमीच जास्त गुण मिळवण्याचे दडपण असते. हे सर्व दडपण नव्या शैक्षणिक धोरणामुळे संपुष्टात येईल.

उच्च शिक्षणात बरेच बदल झाले आहेत. तुमच्यासाठी बॅचलर पदवी चार वर्षासाठी निश्चित केली आहे. नरेंद्र मोदी म्हणाले की, शिक्षण व्यवस्था अशी असावी की ती विद्यार्थ्यांच्या मार्गात अडथळा ठरू नये. विद्यार्थी त्यांच्या गरजेनुसार पदवी अभ्यासक्रम करू शकतात. पदवी अभ्यासक्रम मल्टीपल एंट्री आणि एक्झिट असा बदलण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांला इतर कोणत्यातरी प्रवाहात जायचे आहे असे वाटल्यास त्याला विशेष प्रकारचे प्रशिक्षण देवून तशा प्रकारची प्रमाणपत्रे दिली जातील.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक अभ्यासक्रमाचे शिक्षण शाळेपासूनच दिले जाणार आहे, जेणेकरून भविष्यात त्यांची चांगली तयारी करता येईल, कनिष्ठ जातीतील आणि निवडलेल्या गुणवंत विद्यार्थ्यांनाही शिष्यवृत्ती दिली जाईल.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार २०३० पर्यंत सर्व उच्च शिक्षण संस्थांना बहु-विषय संस्था बनवण्यात येणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार दूरस्थ शिक्षण आणि ऑनलाइन शिक्षणाला चालना दिली जाणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक, सामाजिक आणि भावनिक विकास होईल. २०३० पर्यंत, देशातील जवळ जवळ प्रत्येक जिल्ह्यात बहु-विषय उच्च संस्था असतील.

नवे शैक्षणिक धोरण उच्च शिक्षणात त्याचे महत्व

योगिता चवगोंडा पाटील
एम. ए. भाग २ (मराठी)

मानवाला आपल्या पूर्ण क्षमता वापरता येण्यासाठी, समान आणि न्याय्य समाज विकसित करण्यासाठी तसेच राष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठी शिक्षण हा पाया आहे. भारताच्या सातत्यपूर्ण प्रगतीसाठी आणि आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि समानता, शास्त्रीय प्रगती, राष्ट्रीय एकात्मता आणि संस्कृतीचे जतन या क्षेत्रामध्ये वैश्विक पातळीवर नेतृत्व करण्यासाठी सर्वाना दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे आहे.

भारतात अनेक वर्षांपासून सुरु असलेले शैक्षणिक धोरण नुकतेच पूर्णपणे बदलण्यात आले जुन्या शैक्षणिक धोरणामुळे शिक्षणाची प्रगती आणि प्रगती कुठे तरी थांबली होती केंद्रातील मोदी सरकारने नव्या शैक्षणिक धोरणाला मंजुरी दिली आहे १०+२ चे स्वरूप शाळेत पूर्णपणे रह कुख्यात आले आहे. त्याऐवजी ५+३+३+४ स्वरूप केले जाईल. शाळेत कला वाणिज्य आणि विज्ञान विषयांना समान महत्त्व दिले जाईल. विद्यार्थी त्यांच्या आवडीनुसार अभ्यासक्रम निवडू शकतात. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय असे करण्यात आले. पायाभरणीच्या टप्प्यात, सर्व प्रथम तीन वर्षांची मुले येथील पूर्व प्राथमिक शाळेत जातील. त्यात तीन ते आठ वयोगटातील मुले शिकतील. इ. १ ली आणि इ. २ मध्ये शिकणारे विद्यार्थीदेखील पायाभरणीसाठी उपस्थित

राहतील पायाभरणीचा टप्पा पाच वर्षांचा असेल.

प्रिपेरेटरी स्टेज अंतर्गत पुढील तीन वर्षे इयत्ता ३ ते ५ च्या तयारीच्या टप्प्यात विभागली जातील. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार क्रियाकलाप आधारित शिक्षणाला चालना दिली जाईल हा टप्पा तीन वर्षांचा असेल.

प्रिपेरेटरी स्टेज अंतर्गत, पुढील तीन वर्षे इथला ६ ते ८ पर्यंतचा अभ्यास असेल. या वर्गामध्ये विविध विषय शिकवले जाणार असून सहावीपासून व्यावसायिक अभ्यासक्रम सुरु होणार आहेत. माध्यमिक टप्प्यात इयत्ता नववी ते बारावीपर्यंतचा अभ्यास असेल आणि इथे मुलांना त्यांच्या कुवतीनुसार आणि आवडीनुसार विषय निवडता येतील. इयत्ता ६ वी पासून व्यावसायिक आणि कौशल्यावर आधारित शिक्षण दिले जाईल. मुलांना व्यावहारिक ज्ञान दिले जाईल. नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत भविष्यात एकही तरुण बेरोजगार राहणार नाही, विद्यार्थ्यांची तयारी करून घेतली जाणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे मुलांची कुरकुर करण्याची प्रवृत्ती संपुष्टात येईल.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार केवळ इयत्ता ३ री, ५ वी आणि आठवीच्या परीक्षा होणार असून बोर्डाच्या परीक्षांमध्येही बरेच बदल करण्यात आले आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पाचवीपर्यंत मुलांना त्यांच्या मातृभाषा, स्थानिक भाषा किंवा प्रदिशिक भाषेत शिक्षण घेता येईल. इयत्ता पाचवीनंतर मुलांना मातृभाषेत अभ्यास केल्यास ते अधिक चांगल्या प्रकारे शिकू शकतील आणि समजू शकतील. त्यांचा शिक्षणाचा वेग वाढेल. त्यांचा पाया आधीच मजबूत

होईल. ज्ञान हे ज्ञान असते भाषा कोणतीही असो. संगीत, चित्रकला या अभ्यासक्रमांचाही शालेय अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे मुलांना केवळ विषयांशी संबंधित नाही तर सर्व प्रकारचे ज्ञान मिळेल.

एन.ई.टी.एफ. म्हणजेच राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच तयार केला जाईल, जो ई. कोर्सना प्रोत्साहन देईल.

पारख, नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार मुल्यांकन केंद्र सुरू करण्यात येणार आहे. ती बोर्ड परीक्षांसाठी एक मानक संस्था म्हणून काम करेल. शालेय विद्यार्थ्यांसाठी वर्षातून सुमारे दहा दिवस बॅंगलेस डे आयोजित केले जातील. ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना पुस्तके घेऊन जाण्याची गरज भासणार नाही. यावेळी विविध प्रकारचे इंटर्नशिप उपक्रम आयोजन केले जाणार आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार इ. ३, ५ आणि ८ वी या तीन स्तरासाठीच परीक्षा होणार आहेत. बोर्डच्या परीक्षा अशा पध्दतीने घेतल्या जातील की विद्यार्थ्यांवर परीक्षाबाबत कोणताही दबाव येणार नाही. विद्यार्थ्यांवर नेहमीच जास्त गुण मिळण्याचे दडपण असते. हे सर्व दडपण नव्या शैक्षणिक धोरणामुळे संपुष्टात येईल.

उच्च शिक्षणात बरेच बदल झाले आहेत. तुमच्यासाठी बॅचलर पदवी चार वर्षासाठी निश्चित केली आहे. नरेंद्र मोदी म्हणाले की, शिक्षण व्यवस्था अशी असावी की ती विद्यार्थ्यांच्या मार्गात अडथळा ठरू नये. विद्यार्थी त्यांच्या गरजेनुसार पदवी अभ्यासक्रम करू शकतात आणि कोणत्याही कारणास्तव सोडू शकतात. पदवी अभ्यासक्रम मल्टिपल एंट्री आणि एक्झिट असा बदलण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांला इतर कोणत्या तरी प्रवाहात जायचे असे वाटल्यास त्याला विशेष प्रकारचे प्रमाणपत्र दिले जाईल.

विद्यार्थ्यांने एका वर्षानंतर अभ्यास सोडल्यास त्याला प्रमाणपत्र दिले जाईल. जर दोन वर्षांनी प्रगत

डिप्लोमा प्रमाणपत्र दिले जाईल. तीन-चार वर्षांनी त्याला पदवीचे प्रमाणपत्र मिळेल पूर्वीच्या शैक्षणिक धोरणानुसार एखाद्या विद्यार्थ्यांने मध्येच अभ्यासक्रम सोडला तर त्याला ड्रॉप आऊट असे म्हणतात. या स्थितीत विद्यार्थ्यांला कोणतीही पदवी मिळाली नाही. पण आता ते होणार नाही.

विद्यार्थ्यांना तीन वर्षांनी बॅचलरची पदवी मिळेल आणि चार वर्षांनी बॅचलर पदवीचा संपूर्ण अभ्यासक्रम संशोधनासह पूर्ण करतील. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पूर्वीपेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रभाषा, कला आणि संस्कृतीला प्रोत्साहन दिले जाईल एम फिल पदवी रद्द करण्यात आली आहे. ग्रॅज्युएशन कोर्स करत असताना विद्यार्थ्यांला कोणत्याही कारणास्तव मध्येच सोडून द्यावे लागले, तर क्रेडिट ट्रान्सफर अंतर्गत, पुन्हा पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची संधी मिळेल

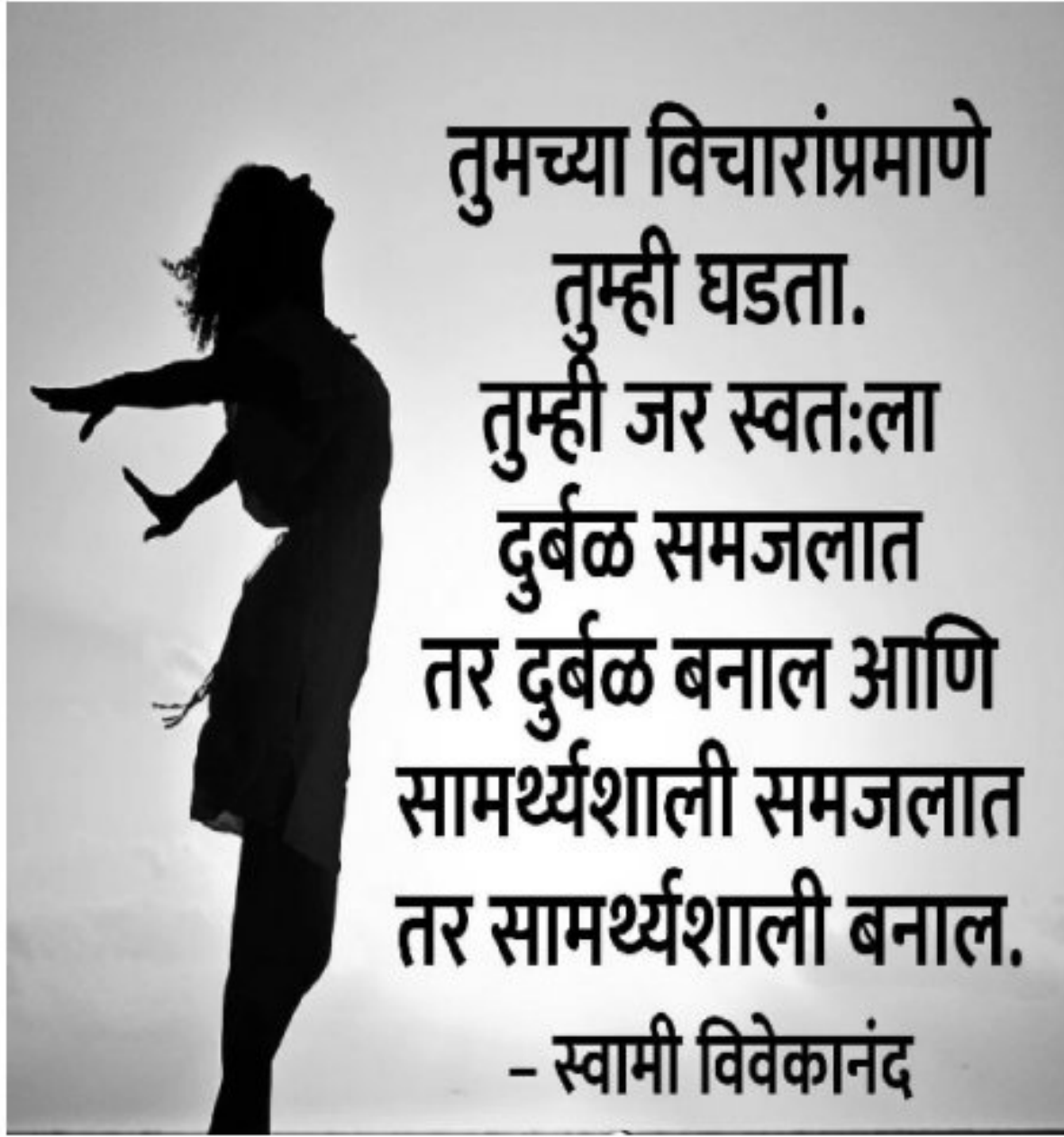
महाविद्यालयातील प्रवेशासाठी परीक्षा नॅशनल टेस्टिंग एजन्सीद्वारे घेतली जाईल एन.टी.ए. द्वारे भारतातील विविध महाविद्यालयांमध्ये प्रवेशासाठी सामाईक वर्षातून दोनदा घेतली जाईल. एच.ई.सी.आय. भारतीय शिक्षण आयोग स्थापन केला जाईल, जो उच्च शिक्षणाशी संबंधित गोष्टी हाताळण्यासाठी एकमेव असेल.

यापूर्वी सर्व विद्यापीठांचे नियम वेगवेगळे होते, मात्र आता नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार सर्व नियम सारखे असतील जर कोणताही विद्यार्थी विशिष्ट अभ्यासक्रम करत असेल आणि त्याला दुसऱ्या अभ्यासक्रमातही प्रवेश घ्यायचा असेल, तर तो दिलेल्या वेळी आधीच्या अभ्यासक्रमातून ब्रेक घेऊ शकतो. दुसरा कोर्स पूर्ण केल्यानंतर, त्याला तिला हवे असल्यास पहिला कोर्स पूर्ण करू शकतो. नवीन शैक्षणिक धोरणात लवचिकता असून विद्यार्थी, पालक आणि देशाची प्रगती लक्षात घेऊन ते करण्यात आले आहे. भारतात संशोधन आणि संशोधनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठान एनआरएफ ची

स्थापना केली जाईल.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार २०३० पर्यंत सर्व उच्चशिक्षण संस्थांना बहु-विषय संस्था बनवण्यात येणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार दूरस्थ शिक्षण आणि ऑनलाइन शिक्षणाला चालना दिली जाणार आहे. शैक्षणिक धोरणांतर्गत विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक, सामाजिक आणि भावनिक विकास होईल. २०३० पर्यंत, देशातील जवळजवळ प्रत्येक जिल्ह्यात बहु-विषय उच्च संस्था असतील.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मुलांना आणि तरुणांना खूप फायदा होईल. यामुळे रॉट बाय पास करण्याची प्रवृत्ती नाहीशी होईल. नवीन शैक्षणिक धोरण आणण्याचा, येणाऱ्या पिढीचे भविष्य उज्वल करव्याचा हाच उद्देश आहे. येत्या काळात बेरोजगारी हटवण्यात नवीन शिक्षण पद्धती निश्चितच यशस्वी होईल. नवीन शैक्षणिक धोरण मुले आणि तरुणांना नवीन मार्ग आणि प्रकाशाकडे घेऊन जाईल, तसेच रोजगारभिमुख शिक्षण होईल.

जागतिक स्पर्धेत भारतीय शेतकरी कुठे आहे ?

कु. किर्ती बाबुराव नलवडे
बी. ए. भाग ३

“काळ्या मातीत जन्माला
काळ्या मातीशी नातं
घाम गाळून कष्टाचा
भरतो तुमच आमच पोट”

शेतकरी हा या माती साठीच जन्माला येतो, याच मातीत काबाड कष्ट करून घाम गाळून आपल्या देशातील सर्व जनतेचे पोट भरतो. 'शेतकरी' हा आपल्या समाज व्यवस्थेचा कणा आहे. आपण जे खातो ते सर्व अन्न तेच पुरवतात. परिणामी, देशाची संपूर्ण लोकसंख्या शेतकऱ्यांवर अवलंबून आहे. मग तो देश सर्वात लहान असो वा सर्वात मोठा.

भारत हा एक कृषिप्रधान देश आहे. शेतकरी हा भारतीय अर्थव्यवस्था व समाजव्यवस्थेतील एक मूलभूत घटक आहे. भारतातील ७५% लोक शेती करतात. जेव्हा पासून आपला देश इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून मुक्त झाला, तेव्हा पासून भारतामध्ये आपल्या शेतकऱ्यांचे मोठे योगदान आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतकऱ्यांचा खूप मोठा वाटा आहे.

शेतकरी वर्षभरात अनेक पिके घेतात जमीन, पाणी आणि हवामान यानुसार आपल्या देशातील शेतकरी पिके घेतात. काळानुरूप परिस्थिती बदलली आहे. जसजसा काळ बदलत गेला तसतसा निसर्गही

बदलत गेला. निसर्गाच्या रूपाने अनेक प्रश्न शेतकऱ्यांच्या समोर येत गेले. जस की काही काळ अतिवर्षा तर काही काळ अवषण या सगळ्याचा परिणाम शेतीवर होऊ लागला. निसर्ग लहरी होत गेला. याला मानवी व नैसर्गिक कारणे आहेत. यामुळे शेती उत्पादनात बदल होत गेला, वेगवेगळ्या किडींचा प्रादुर्भाव आणि रासायनिक खतांचा वापर आणि त्यामुळे नैसर्गिक पध्दतीची शेती कमी झाली आणि त्यामुळे माणसाला तांत्रिक गोष्टींचा वापर करून शेती करावी लागली. संद्रिय खतांचा वापर कमी होऊन रासायनिक खतांचा वापर वाढला. पूर्वी शेतकरी या वर्षी आलेले पीक या वर्षी वापरत नव्हता. दोन तीन वर्ष पुरेल इतका साठा असायचा. आताच्या, आधुनिक जगात प्रयोगशाळेत रोपांची निर्मिती केली जाते. व रोपवाटिकाच्या साहाय्याने त्याचे जतन केले जाते. प्रयोग शाळेच्या माध्यमातून एकाच पिकाचे वेगवेगळे वाण निर्माण केले जातात. आजच्या जगात. शेतकऱ्याची भूमिका स्थानिक आणि राष्ट्रीय सीमा ओलांडून जागतिक उपस्थिती बनली आहे. स्थानिक, समुदाय-केंद्रित कामगार म्हणून शेतकऱ्याची पारंपरिक प्रतिमा जागतिक खेळाडू म्हणून विकसित झाली आहे, उत्पादने आणि पध्दती त्यांच्या स्वतःच्या देशाच्या सीमेच्या पलीकडे पोहोचल्या आहेत. शेतकऱ्यांचा माल विक्रीला बाहेर जाणे गरजेचे आहे. भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. आणि शेतीच्या बाबतीतही भारतात प्रत्येक भागात वेगवेगळे पिक घेतले जाते प्रत्येक भागातील पिकाला जागतिक पातळी वेगळी ओळख निर्माण करण्याचे काम शेतकऱ्यांनी केली आहेत. जागतिक पातळीवर भारतीय

शेतकऱ्यांनी वेगळी अशी आपली ओळख निर्माण केली आहे. भारतातील मसाले व चहा जगात यांची सर्वात जास्त मागणी असते. यांचा व्यापार जागतिक पातळीवर केला जातो. भारतातील शेतकरी आता कमी वेळात जास्त उत्पादन देणाऱ्या पिकांची लागवड करून जागतिक पातळीवर आपले स्थान टिकवण्याचे काम करत आहेत. श्रमाची कामे कमी करून शेतीमध्ये यंत्रांचा वापर वाढला आहे. छोटा व्यापार म्हणता म्हणता शेतकरी आज जागतिक पातळीवर पोहोचला आहे. भारतात जागतिक पातळीवर तृणधान्याची निर्यात वाढली आहे. भारतीय शेतकरी आपल्या भाज्या, फळे याला हवाबंद डब्यात बंद करून मॉल मध्ये पोहोचवतात व व्यापार करतात. त्यामुळे आधुनिक जगात भारतीय शेतकरी आधुनिक होत आहे. शेतकरी हा शेतीचे उत्पादने जागतिक बाजारपेठांच्या मागणीनुसार पिकांची लागवड करतात.

शेतीच्या जागतिकीकरणाने अनेक प्रगती व भारतीय शेतकऱ्यांचा विकास आणि संधी आणल्या असताना, या प्रवृत्तीसह येणाऱ्या संभाव्य आक्षेप आणि आव्हानांचा काळजीपूर्वक विचार करणे महत्वाचे आहे. भारतीय सांस्कृतिक आणि कृषी विविधता शाश्वत शेती पध्दती आणि सर्वांसाठी आर्थिक आणि अन्न सुरक्षा यांचे जतन करण्यासाठी प्राधान्य देणे आवश्यक आहे यामुळे भारतीय शेतकरी जागतिक पातळीवर अधिक, न्याय्य आणि शाश्वत जागतिक कृषी प्रणालीच्या दिशेने कार्य करू शकतो.

भारतीय शेतकऱ्यांनी आपला व्यापार जागतिक पातळीवर घेवून जाऊन भारताच्या शाश्वत विकासाला मदत केली आहे. आणि आपली वेगळी अशी ओळख निर्माण केली आहे. भारतीय शेतकरी कोणापेक्षाही कमी नाही हे सिद्ध केले आहे. जरी आपण जागतिक पोहोचलो असलो तरी स्थानिक परंपरा आणि वाण नाहीसे होण्याचा धोका असतो. त्यासाठी भारतीय शेतकरी जुन्या वाणांचा व तंत्राचा वापर करून ते

संवर्धनाचे काम करत अहित. आजची भारतातील युवा वर्ग सुद्धा शेतीमध्ये नवीन तंत्र विकसित करून शेती करत आहेत. शेतीच्या या जागतिकीकरणाने सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही परिणाम अमित आणि या प्रवृत्तीचा परिणामाचा काळजीपूर्वक विचार करणे आवश्यक आहे.

भारतीय शेतकऱ्यांनी या नवीन जागतिक धोरणात टिकून राहून एक वेगळीच ओळख निर्माण

कृत्रिम बुद्धिमत्तेने मानवाचा विकास होईल काय... ?

माधुरी विठ्ठल गावडे
(एम. कॉम भाग २)

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स हा विषय पुन्हा पुन्हा समोर येत आहे. 'अॅपल व्हिजन प्रो' मुळे त्याची पुन्हा एकदा चर्चा सुरु झाली. वास्तव आणि आभासी जगाचे मिश्रण यातून अनुभवता येणार आहे. हा मानवाच्या सृजनशीलतेला त्याच्या अर्थार्जनाला धोका नाही. उलट यातून त्याचे जीवन अधिक सुखकर होऊ शकते. 'अॅपल' ने बऱ्याच काळाने नवीन उत्पादन आणले गेली काही वर्षे ते आहे त्याच उत्पादनात नवीन आवृत्ती आणत होते. 'अॅपल व्हिजन प्रो' ने ती परंपरा खंडित केली. 'अॅव्हेंजर्ससारखे चित्रपट आणि काही वर्षापूर्वी सायन्स फिक्शन मालिकांत आपण सगळे बघत आलो होतो, ते आता वास्तवात येत आहे. 'वर्ल्ड वाइड डेव्हलपर कॉन्फरन्समध्ये 'अॅपलने हा 'व्हर्चुअल रिअॅलिटी हेडसेट' सादर केला. 'व्हिजन प्रो' नक्की काय करणार तर आपल्या फोन किंवा कम्प्युटरवरचे अॅप त्या त्या माध्यमाच्या सकीनच्या पलीकडे जाऊन, हवेतच स्क्रीन करता येतील. व्हिजन प्रो चा हेडसेट वापरून डोळे, मान आणि आवाजाच्या माध्यमातून आज्ञा देता येते. समोर स्क्रीन नसतानाही, एखादा प्रोजेक्ट करता येईल. उदा. चित्रपट आणि बरेच काही. वास्तवातील जग आणि आभासी जग यांच्या मिश्रणातून जे वास्तव आपल्या समोर येणार त्या मिश्र वास्तवाचा अविष्कार या उत्पादनाच्या माध्यमातून अनुभवता येणार आहे.

अर्थात, 'अॅपल'चा 'व्हिजन प्रो' हा काही

पहिला अविष्कार नाही. 'फेसबुक' चे मेटा हे नामांतर २०२१ मध्ये आले. त्याआधी, २०१९ मध्ये 'ऑक्युलस व्हेस्ट' नावाने 'व्हर्चुअल रिअॅलिटी सेट' आणला होता. येत्या काही महिन्यात याच मेटा चे 'मेटा क्रेस्ट थ्री' ही पुढची आवृत्ती येणार आहे. त्याची किंमत ५०० डॉलरपासून सुरु होणार आहे. तर अॅपल प्रो व्हिजन ची किंमत ३५०० डॉलर इतकी आहे. 'ऑक्युलस व्हेस्ट' च्या उपकरणांची किंमत कमी असूनही त्याला अपेक्षित प्रतिसाद मिळाला नाही. त्यामुळे 'अॅपल व्हिजन प्रो' ला तो किती मिळेल, याविषयी सगळेच सारांश आहेत. याबाबत जगभरातील तज्ज्ञ, राजकारणी, व्यावसायिक, तत्त्वज्ञ यांत जोरदार चर्चा सुरु आहेत.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे जे वादळ येत आहे, ते नक्की काय करणार ? माझी किंवा माझ्या मुलांच्या भविष्यातील नोकऱ्या हे तंत्रज्ञाने खाणार का? असे होणार असेल तर पुढे काय करायचे? एवढेच प्रश्न सर्वसामान्यांपुढे आहेत. यातून जो गोंधळ उडाला आहे आणि जो अधिक गडद होत जाणार आहे, त्यातून एकच घडणार आहे. ते म्हणाले गल्लोगल्ली बकळ पैसे आकारून आमच्या येथे कृत्रिम बुद्धिमत्ता शिकवले जाईल. अशा पाट्या असलेले वर्ग निघतील आणि त्यांची धन होईल. त्यामुळे हा विषय नीट समजावून घ्यावा लागेल.

ओपन ए आय या कंपनीने आणलेला चॅट बॉट. वेगळ्या प्रकारचा गुगलच, पण तो वापरणाऱ्यांशी बोलतो, जास्त आवश्यक ठामपणे आपण सांगू तितक्या शब्दात माहिती देतो. महत्त्वाचे म्हणजे मागितलेल्या विषयातील विश्वाचा पसारा समोर ओतत नाही. एखादा विषय माहित नसेल तर प्रांजळपणे तो मान्य करतो,

थोडक्यात, कम्प्युटर आपल्याशी बोलतो, असा भास होतो. या कंपनीचा संस्थापक भारतात एका परिसंवादात बोलताना म्हणाला, यामध्ये काम करणाऱ्या सगळ्या मोठ्या कंपन्यांवर एक नियामक असायला हवा. हा चॅटबॉट आता प्राथमिक अवस्थेत इतका अचूक आणि स्मार्ट आहे की पुढे जाऊन आपली नोकरी खाईल का? या भीतीतून काही लोकांनी बघितले असण्याची शक्यता अधिक.

एखाद्या समस्येचे किंवा परिस्थितीचे अचूक आकलन करून घेऊन, त्यासंबंधी पूर्वीचा अनुभव लक्षात घेऊन थोडी सर्जनशीलता, थोडे नियोजन करून त्या गोष्टीवर मार्ग काढणे किंवा ती समस्या सोडविणे अशी 'इंटेलिजन्स' ची व्याख्या करणे शक्य आहे मानवी बुद्धिमत्ता कितीही प्रगल्भ, प्रगाढ असली, तरी त्याला मर्यादा आहेत. त्यामुळे कम्प्युटरच्या वापराने काही गोष्टी सोप्या करणे म्हणजे कृत्रिम बुद्धिमत्ता. एक उदाहरण घेऊ. मानवी शरीर प्रचंड गुंतागुंतीचे आहे. एखादा आजार झाला की आपण डॉक्टरकडे जाऊन लक्षणे सांगतो. लक्षणांवरून अनुभवांवरून औषध सुचवतात. ती घेऊन आपण बरे होतो. नाही बरे झालो तर परत डॉक्टरांकडे जातो. डॉक्टर काही चाचण्या करतात मग अंदाज बांधून परत औषध देतात. आपण ज्या लक्षणांच्या फेऱ्यातून गेलेलो असतो. तशी जगभरात कदाचित एक लाख माणसे गेली असतील. वेगवेगळे रुग्ण, डॉक्टर व निदान असतील वेगळी औषधे सुचवली असतील त्यातील समजा ५०% पेक्षा अधिक रुग्णांबाबत एका विशिष्ट आजाराचे निदान झाले असेल. या जगभर विखुरलेल्या माहितीचा व ज्ञानाचा कसा फायदा होईल, असा विचार एखाद्या कंपनीने केला, मग तिने कृत्रिम बुद्धिमत्ता वापरून एखादी अशी प्रणाली सुरु केली, की आजाराची बारीकसारीक लक्षणे सांगितल्यावर ती तिच्याकडे असलेला आजपर्यंतचा जगभरातील रुग्णांच्या निदानाचा आणि जगभरात सुरु असलेल्या संशोधनाचा डेटा वापरून बऱ्यापैकी अचूक

निदान करू शकली तर ? हीच कृत्रिम बुद्धिमत्ता.

जगातील कोणत्याही डॉक्टरला इतका अभ्यास किंवा माहिती डोक्यात साठवून, ठराविक एक निदान करणे शक्यच नाही अशा वेळी ही कृत्रिम बुद्धिमत्ता वापरली तर? पुढे या बुद्धिमत्तेचा विचार अधिक बळकट होत जाणार. काहींना तो बुडबुडा वाटतो. काहींना मानवी मेंदू व त्यांचे आस्तित्व संपविणारा वाटतो. या दोन्ही शक्यता चुकीच्या आहेत. पहिली गोष्ट म्हणजे कृत्रिम बुद्धिमत्ता किंवा इतर कोणत्याही क्षेत्रात अत्यंत मूलभूत पातळीवर काम करणारी प्रगल्भ मने, कशाचा तरी नाश करावा या हेतूने काही करतील, असे असू शकत नाही. उलट आयुष्य सोपे व्हावे उद्देश आहे. पण कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना नियमांच्या, कायद्यांच्या चौकटीन आणा. हे याच कंपन्यांचे मालक सांगत आहेत.

कोणतेही नवीन तंत्रज्ञान नोकऱ्या खाणार, ही भीती जुनी आहे पण आजपर्यंत तसे झाले नाही. समजा थंड खाल्ल्याने घसा धरतो, हा एक तर्क कम्प्युटरला सांगितला. यांसारखे १०० तर्क सांगितले. तरी निदान करताना मानवी आवाज त्यांचे डोळे आणि सगळ्यांमधून महत्त्वाचे म्हणजे मशीन व रुग्ण यांतील दुवा म्हणून डॉक्टर यांची नेहमी गरज असणारच. निदान करताना डॉक्टरांच्या लक्षात न आलेल्या शक्यता कदाचित कदाचित सांगेल एवढेच. गणित, विज्ञान, भूगोल सारखे विषय शिकवायला सोपे जाईल. पण यामुळे शिक्षकांची भूमिका कधीच संपणार नाही.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे असंख्य शक्यतांमधून अचूक निष्कर्ष काढला जात आहे. हे कसे होऊ शकते हा मानवी मनाला पडलेला प्रश्न आहे. या भितीला निरोप दिला पाहिजे. यामुळे नोकऱ्या जाणार नाहीत. फक्त त्यांचे स्वरूप बदलू शकते.

ENGLISH SECTION

*“Trees are poems the earth writes upon the sky,
We fell them down and turn them into paper,
That we may record our emptiness.”*

– Kahlil Gibran

DR. SUNANDA SHELAKA
Section Editor

INDEX

- 1. Celebrating 75 Years of India's Independence**
Miss. Kirti B. Nalawade (B.A. III English)
- 2. The Environmental Crisis: Exploring Degradation, Impact, and Action**
Miss. Shivani V. Salokhe (B.A.II)
- 3. India's Chandrayaan 3: Exploring the Moon's Mysteries**
Mr. Pratik V. Sutar (B.A. III English)
- 4. WHO's Declaration of the 2023 as Millet Year**
Miss. Pranjali U. Potdar (B.A.II)
- 5. Dr. M.S. Swaminathan and India's Green Revolution**
Miss. Pratibha S. Madane (B.A. III English)
- 6. Every Drop Counts: The Critical Importance of Water Saving**
Miss. Sakshi C. Jagtap B.A.II
- 7. Developed India**
Mr. Pratik V. Sutar (B.A. III English)
- 8. I Ask Myself**
Miss. Pranjali U. Potdar (B.A.II)
- 9. Till the Day**
Mr. Prathamesh R. Mali (B.A. II)
- 10. Today's Youth**
Mujahid N. Mulla (B.A II)
- 11. Girl Made of Gold: A Tale of Desire and Devadasis**
Miss. Shweta Gurav (B.A. III)
- 12. International Year of Millets 2023**
Miss. Payal Hattalage (B.Com. II)

Celebrating 75 Years of India's Independence

-Miss. Kirti Baburao Nalawade
(B.A. III English)

India's journey since gaining independence 75 years ago has been an evidence to flexibility, diversity, and progress. On August 15, 1947, India emerged from the shadows of colonialism to embrace freedom and democracy, setting the stage for an era of transformation and renewal. The struggle for independence was a saga of courage, sacrifice, and determination, led by luminaries like Mahatma Gandhi, whose philosophy of non-violence inspired millions to join the fight for freedom. Jawaharlal Nehru's vision of a modern, industrialized India laid the groundwork for the nation's development trajectory, while leaders like Sardar Patel worked tirelessly to unite a diverse nation. Since independence, India has made remarkable strides in various fields, from agriculture to technology. The Green Revolution in the 1960s catapulted India from a food-deficit

nation to one of the world's largest producers, ensuring food security for millions. The economic liberalization of the 1990s unleashed the entrepreneurial spirit of the nation, leading to unprecedented economic growth and global recognition.

India's democratic ethos has remained steadfast amidst the challenges of poverty, inequality, and communal tensions. Through free and fair elections, a vibrant civil society, and an independent judiciary, India has upheld the principles of pluralism and inclusivity, nurturing a sense of unity amidst diversity. In recent years, India has embarked on ambitious initiatives to leverage its demographic dividend and technological prowess. Programs like Make in India, Digital India, and Skill India aim to empower the youth, foster innovation, and propel India towards becoming a global powerhouse. However, as India celebrates 75 years of independence, it

also grapples with pressing challenges such as climate change, unemployment, and social inequality. Addressing these issues requires collective action, sustainable development strategies, and inclusive growth policies to ensure a brighter future for all. As we commemorate this milestone, it's essential to honor the sacrifices of those who fought for freedom and reaffirm our commitment to the values of democracy, diversity, and unity. Let us strive to build an India where every citizen has the opportunity to thrive and contribute to the nation's progress.

In the words of Jawaharlal Nehru, "The achievement we celebrate today is but a step, an opening of opportunity, to the greater triumphs and achievements that await us. Are we brave enough and wise enough to grasp this opportunity and accept the challenge of the future?" As India embarks on the next phase of its journey, let us embrace the spirit of innovation, inclusivity, and resilience that has defined our nation's identity for the past 75 years. Together, let us build a future that honors the past, celebrates the present, and inspires generations to come.

Developed India

*Day by day
We are becoming grasshoppers
Who think only of the present.
We do not play on grounds,
We sit before the TV Screen
And watch wrestling.
We sit with mobile screen alight
And play games there.
We do not like to walk, run or play.
We watch chapters on computer,
Study our material
On Whatsapp, Google and Youtube.
We do not use notebook
For writing or reading.
We like to enjoy junk food
While studying or playing.
We enjoy canteen area
More than classroom.
We don't go to library.
We read a lot on our
Whatsapp and Instagram*

- Mr. Pratik V. Sutar
(B.A. III English)

The Environmental Crisis: Exploring Degradation, Impact, and Action

-Miss. Shivani Salokhe
(B.A.II)

Environmental degradation, a consequence of human activities, poses a grave threat to the delicate balance of ecosystems worldwide. Causes of environmental degradation are multifaceted and often intertwined. Deforestation, driven by agricultural expansion, logging, and urbanization, results in the destruction of vital habitats, disruption of ecosystems, and contributes to climate change by reducing the Earth's capacity to absorb carbon dioxide. Pollution, stemming from industrial emissions, vehicle exhaust, and improper waste disposal, contaminates air, water, and soil, posing significant health risks to both humans and wildlife. Additionally, climate change, primarily caused by the burning of fossil fuels and deforestation, leads to rising global temperatures, exacerbating extreme weather events such as heatwaves, storms, floods, and droughts.

The effects of environmental degradation are widespread and profound, impacting ecosystems, communities, and economies. Loss of biodiversity, resulting from habitat

destruction, pollution, and climate change, threatens the stability and resilience of ecosystems, endangering plant and animal species worldwide. Degradation of ecosystem services, including pollination, water purification, and soil fertility, undermines agricultural productivity, food security, and human well-being. Climate disruption exacerbates existing environmental challenges, leading to displacement of communities, disruptions to livelihoods, and increased vulnerability to natural disasters. Moreover, pollution and environmental degradation contribute to health problems such as respiratory diseases, waterborne illnesses, and other ailments, particularly affecting marginalized communities and vulnerable populations.

Addressing environmental degradation requires a comprehensive and collaborative approach that encompasses sustainable development, conservation, and policy intervention. Sustainable development practices, which balance economic growth, social equity, and environmental protection, offer a pathway towards a more resilient and inclusive future. Investing in

renewable energy sources such as solar, wind, and hydroelectric power can reduce greenhouse gas emissions, create green jobs, and enhance energy security. Moreover, conservation and restoration efforts, aimed at protecting and restoring ecosystems such as forests, wetlands, and coral reefs, are essential for conserving biodiversity, mitigating climate change, and safeguarding essential ecosystem services.

Education, awareness-raising, and public participation are also critical components of addressing environmental degradation. By empowering individuals, communities, and institutions with knowledge, skills, and resources, we can catalyze collective

action and drive positive change at local, national, and global levels. Additionally, policy and governance measures, including implementing and enforcing environmental regulations, incentives, and international agreements, are essential for promoting sustainable development and protecting natural resources for future generations. It is imperative for governments, businesses, civil society, and individuals to prioritize environmental protection and conservation efforts, recognizing that our collective well-being depends on the health and integrity of our planet. Together, let us work towards building a more sustainable and resilient future for all.

I Ask Myself

*When I look back to the days of freedom struggle,
I see the youth ready to die for motherland.
I see mothers sacrificing their lads for the sake of motherland.
Today, we have forgotten our history.
When I look back
I remember the national leaders
Who worked day and night selflessly for the motherland.
They never expected remunerations,
They never cared for chairs.
They wanted to uplift the society,
Not any religion, caste or creed.
Today, our every action
Is self-centred.
I ask myself,
Where are we taking our country?*

- Miss. Pranjali U. Potdar
(B.A.II)

India's Chandrayaan 3: Exploring the Moon's Mysteries

- Mr. Pratik V. Sutar
(B.A. III English)

India's Chandrayaan 3 mission is an exciting venture into space exploration that aims to build upon the successes of its predecessors, Chandrayaan 1 and Chandrayaan 2. This ambitious mission represents India's continued commitment to advancing its space program and exploring the mysteries of the lunar surface. Chandrayaan 3, like its predecessors, is a collaborative effort between the Indian Space Research Organisation (ISRO) and other scientific institutions, showcasing India's capabilities in space technology and engineering. The Chandrayaan 3 mission builds upon the achievements and lessons learned from Chandrayaan 2, which launched in July 2019. While Chandrayaan 2's Vikram lander encountered challenges during its descent to the lunar surface, the orbiter component continues to provide valuable data and insights into the moon's composition and environment. Chandrayaan 3 aims to rectify the shortcomings of its predecessor and successfully achieve a soft landing on the

moon's surface.

One of the primary objectives of Chandrayaan 3 is to demonstrate India's ability to conduct a controlled landing on the moon, paving the way for future lunar exploration missions. The mission will consist of an orbiter, lander, and rover, similar to Chandrayaan 2, with enhancements and modifications to improve performance and reliability. The lander component will undergo rigorous testing to ensure a safe and successful touchdown on the lunar surface. The Chandrayaan 3 mission also aims to expand our understanding of the moon's geology, mineralogy, and topography through scientific observations and experiments. The rover component will be equipped with instruments to analyze soil samples and map the lunar terrain, providing valuable data for future research and exploration endeavors. Additionally, the orbiter will continue to study the moon from orbit, capturing high-resolution images and conducting remote sensing experiments.

India's space program has made significant strides in recent years, with successful missions to Mars, the moon,

and beyond. Chandrayaan 3 represents another milestone in India's space exploration journey, showcasing the nation's technological prowess and scientific expertise on the global stage. The mission also underscores India's commitment to peaceful exploration and collaboration in space, contributing to international efforts to unlock the secrets of the universe. As India prepares for the Chandrayaan 3 mission, anticipation and excitement are running high among scientists, engineers, and space enthusiasts alike. The mission holds the promise of new discoveries, groundbreaking research, and advancements in space exploration technology. Chandrayaan 3 exemplifies India's aspirations to reach new frontiers in space and inspire future generations to pursue careers in science, technology, engineering, and mathematics (STEM).

In conclusion, India's Chandrayaan 3 mission represents a significant step forward in the nation's quest to explore the moon and expand our understanding of the universe. With its ambitious goals, cutting-edge technology, and spirit of innovation, Chandrayaan 3 embodies India's vision of harnessing space for the benefit of humanity. As the mission unfolds, the world will eagerly await the discoveries and achievements that lie ahead, ushering in a new era of lunar exploration and scientific discovery.

Till the Day

Till the day we are lucky.

Sun rises in the East,

Sets in the West.

Till the day

The seasons move

Though not definitely,

Farmers grow grain,

Cattle give us milk,

Though it is adulterated

Before it reach people.

Till the day,

Some birds fly in the sky,

Make nests on trees,

The sea has tide and ebb,

The moon shines with stars,

The clouds run with winds,

And rainbows appear at horizons.

Truly, we are lucky.

However, I have fear about tomorrow.

- Mr. Prathamesh R. Mali
(B.A. II)

WHO's Declaration of the 2023 as Millet Year

- Miss. Pranjali Potdar
(B.A.II)

The World Health Organization (WHO) has declared 2023 as the "Millet Year," highlighting the significance of millets in promoting nutrition, sustainability, and food security worldwide. Millets, a group of small-seeded grasses cultivated for food, have been integral to human diets for thousands of years, particularly in regions with challenging growing conditions. With their resilience to drought, low input requirements, and nutritional benefits, millets play a crucial role in addressing global challenges such as hunger, malnutrition, and climate change. The designation of 2023 as the Millet Year underscores the growing recognition of millets as a sustainable and nutritious food source that can contribute to achieving the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs). Millets are rich in essential nutrients such as protein, fiber, vitamins, and minerals, making them an important dietary staple for millions of

people, especially in developing countries where access to nutritious food is limited. By promoting the consumption of millets, WHO aims to improve dietary diversity, combat malnutrition, and enhance public health outcomes worldwide.

Furthermore, millets are environmentally friendly crops that require fewer inputs such as water, fertilizer, and pesticides compared to other staple grains like rice and wheat. Their deep root systems help improve soil health, conserve water, and mitigate the impacts of climate change, making them well-suited for sustainable agricultural practices. By promoting the cultivation of millets, WHO aims to support smallholder farmers, enhance agricultural resilience, and promote biodiversity conservation, contributing to the long-term sustainability of food systems. The Millet Year initiative seeks to raise awareness about the nutritional, environmental, and socio-economic benefits of millets and encourage governments, policymakers,

researchers, and stakeholders to invest in their production, processing, and utilization. Through advocacy campaigns, research initiatives, and policy interventions, WHO aims to create an enabling environment for the widespread adoption of millets as part of healthy and sustainable diets. By integrating millets into national food policies, dietary guidelines, and nutrition programs, countries can harness their potential to improve food security, enhance nutrition outcomes, and build resilient food systems.

In addition to their role in addressing hunger and malnutrition, millets also offer economic opportunities for smallholder farmers, women, and rural communities. With their high nutritional value, long shelf life, and versatility in culinary applications, millets have the potential to contribute to income generation, livelihood diversification, and poverty alleviation, particularly in marginalized and resource-constrained areas. By promoting the production, marketing, and value addition of millets, WHO aims to support inclusive and equitable economic development, empower small-scale producers, and strengthen food sovereignty. The Millet Year initiative aligns with WHO's broader efforts to promote sustainable and

healthy diets as a cornerstone of public health and sustainable development. By advocating for the consumption of diverse, nutritious, and culturally appropriate foods like millets, WHO aims to address the global burden of malnutrition, non-communicable diseases, and environmental degradation. Through multi-stakeholder partnerships, knowledge sharing, and capacity building initiatives, WHO seeks to catalyze a global movement towards more sustainable, resilient, and inclusive food systems that prioritize the well-being of people and the planet.

As we embark on the Millet Year journey, let us celebrate the resilience, diversity, and nutritional value of millets and harness their potential to transform our food systems for the better. Together, we can promote the cultivation, consumption, and conservation of millets and pave the way towards a healthier, more sustainable future for all.

Dr. M. S. Swaminathan and India's Green Revolution

- Miss. Pratibha Madane
(B.A. III English)

India's Green Revolution stands as a watershed moment in the nation's agricultural history, transforming the landscape of farming and ushering in an era of unprecedented agricultural productivity. At the heart of this revolution lies the visionary leadership and pioneering work of Dr. M.S. Swaminathan, a renowned agricultural scientist whose contributions have had a profound impact on India's food security and rural development. The Green Revolution, which took root in the mid-1960s, was a concerted effort to increase agricultural productivity through the adoption of high-yielding crop varieties, modern irrigation techniques, and improved agricultural practices. Driven by the need to address food shortages and alleviate poverty, the Green Revolution succeeded in significantly boosting crop yields, particularly of wheat and rice, and transforming India from a food-deficit nation to a self-sufficient one.

Dr. M.S. Swaminathan played a

pivotal role in spearheading the Green Revolution in India. As the architect of India's agricultural development policies, Swaminathan championed the use of science and technology to increase agricultural productivity and improve the livelihoods of smallholder farmers. His groundbreaking research on plant genetics and breeding laid the foundation for the development of high-yielding crop varieties that formed the cornerstone of the Green Revolution. One of Swaminathan's most notable contributions was the development of the high-yielding wheat variety, known as "Kalyan Sona," which played a key role in increasing wheat production and ensuring food security in India. His pioneering work in agricultural research and extension services helped disseminate modern farming techniques to millions of farmers across the country, empowering them to adopt innovative practices and improve their agricultural productivity.

Furthermore, Swaminathan's advocacy for agrarian reforms, rural development, and farmer welfare has

had a lasting impact on India's agricultural policies and programs. He emphasized the importance of sustainable agriculture, environmental conservation, and equitable access to resources, advocating for the rights of smallholder farmers and marginalized communities. In addition to his scientific achievements, Swaminathan's leadership and advocacy have earned him international acclaim and recognition. He has received numerous awards and honors, including the World Food Prize and the Padma Vibhushan, for his contributions to agriculture and rural development. Despite the successes of the Green Revolution, challenges remain in ensuring sustainable and inclusive agricultural development in India. Issues such as land degradation, water scarcity, climate change, and farmer distress underscore the need for continued innovation and investment in agriculture.

In recent years, Dr. M.S. Swaminathan has continued to be a leading voice in advocating for sustainable agriculture and rural development. His emphasis on the importance of agro ecology, biodiversity conservation, and climate-resilient farming practices has become

increasingly relevant in the face of growing environmental challenges. As India looks towards the future, the legacy of Dr. M.S. Swaminathan and the Green Revolution serves as a guiding light for agricultural transformation. By embracing science, technology, and innovation, while prioritizing the needs of smallholder farmers and promoting sustainable practices, India can build a more resilient, inclusive, and equitable agricultural sector that ensures food security and prosperity for all.

Every Drop Counts: The Critical Importance of Water Saving

- Miss. Sakshi Jagtap
(B.A.II)

Water is one of the most precious resources on earth, essential for all forms of life and critical for the functioning of ecosystems, economies, and societies. Yet, despite its significance, water scarcity is becoming an increasingly pressing issue globally, exacerbated by population growth, urbanization, climate change, and unsustainable water management practices. In this context, the importance of saving water cannot be overstated, as it is essential for ensuring water security, protecting the environment, and promoting sustainable development. First and foremost, saving water is crucial for ensuring water security and meeting the basic needs of people around the world. Access to clean and safe drinking water is a fundamental human right, yet millions of people still lack access to adequate water supply, especially in developing countries. By conserving water through efficient use and management practices, we can help

ensure that everyone has access to the water they need for drinking, sanitation, and hygiene, thereby promoting public health and well-being.

Furthermore, saving water is essential for protecting the environment and preserving natural ecosystems. Freshwater ecosystems, including rivers, lakes, wetlands, and aquifers, are home to a rich diversity of plant and animal species and provide essential ecosystem services such as water purification, flood control, and habitat for wildlife. However, over-extraction of water, pollution, and habitat destruction threaten the health and integrity of these ecosystems, leading to declines in biodiversity and loss of ecosystem services. By conserving water and reducing our impact on freshwater ecosystems, we can help protect and restore these valuable natural resources for future generations. In addition to its environmental benefits, saving water also has significant economic and social implications. Water is a finite resource, and its scarcity can have serious

economic consequences for industries, agriculture, and communities that depend on it for their livelihoods. By adopting water-saving technologies and practices, businesses can reduce their water usage; lower operating costs, and improve their resilience to water-related risks. Similarly, farmers can improve water efficiency in irrigation, reduce water waste, and enhance crop productivity, contributing to food security and rural development.

Moreover, saving water is closely linked to energy conservation and climate change mitigation. The energy required to pump, treat, and transport water is significant, and reducing water consumption can help lower energy consumption and greenhouse gas emissions associated with water-related activities. Additionally, water-saving practices such as rainwater harvesting, water recycling, and decentralized water management can help build resilience to climate change impacts such as droughts, floods, and water scarcity, thereby enhancing adaptation efforts and promoting climate resilience.

In conclusion, the importance of saving water cannot be overstated, as it is essential for ensuring water security, protecting the environment, promoting sustainable development, and

mitigating the impacts of climate change. By adopting water-saving technologies and practices, promoting water conservation awareness, and implementing sound water management policies, we can all contribute to safeguarding this precious resource for current and future generations. Ultimately, saving water is not just a matter of environmental responsibility but also a moral imperative to ensure a sustainable and equitable future for all.

Girl Made of Gold : A Tale of Desire and Devadasis

- Miss. Shweta Gurav
(B.A. III)

The devadasi system has been debated upon in each era by the intellectuals, who concentrated only on the other side of immorality, exploitation and injustice through the history of the system. The Indian writers in twenty first century who came under the influence of traditional dances brought out these gifted women from the confined narratives of history and sociology and allowed them to be a subject of the narratives than an object of the historical accounts. Girl Made of Gold, debut novel of Gitanjali Kolanad helped to add to these narratives of subjectivity of devadasis by a gripping murder mystery and arising questions of devadasis being set in a historical colonial period in South India. Set in 1920 in Thanjavur, the novel is a historical repertoire of colonial Indian society, it revolves around the coincidence of disappearance of a young devadasi Kanaka and the shifting perspectives of sudden finding of a gold statue of a dancing girl in the sanctum of the temple by different stakeholders of the system throws light on the false ideology of the elitists. Many speculations were made by the villagers about the gold statue reveals the cunning

mechanisms of patriarchy to propagate and perpetuate the roots in the Hindu culture by priests, matriarch of devadasi and upper class in the locality. As the book's setting covers the declined period of glorious period of devadasi's in colonial India, where the zamindars, kings and priests were the patron of devadasis art and livelihood the novel indirectly displays the vulnerable conditions of devadasis and their subjugation by the upper class cloaked under the name of tradition and culture.

Gitanjali Kolanad belongs to one of the most interesting generations of dancers, who witnessed more multifaceted paradigm shifts in teaching, performing and conceptualization of dance in India. She is involved in the practice, performance and teaching of Bharata Natyam for forty years. Her short story collection Sleeping with Movie Stars (2008) was long listed for the Frank o' Connor Prize. It is about her experiences of the period in learning dance in India. She has written numerous articles on aspects of Indian dance for well-known Indian publications. At the age of sixteen she came to India to learn Bharat Natyam in Kalakshetra from Canada. Her book Culture Shock India

(2001) describes in series form social customs and etiquettes in travelling in India.

Girl Made of Gold is her first novel which glorifies the artistic perspectives of devadasi system. Her engrossed attachment in learning padams and javalis impressed her with its features of expressing feelings through the facial gestures. These songs created a great awe and respect towards devadasis in her mind, as an accomplished dancer devadasis occupied a special place in her mind. It took ten years for her to complete the novel as it is a historical novel. She faced the challenges of historical fiction to be true to the facts about the times the writer undertook in the story. For founding rational base of the story, she visited the different dancers, devadasis, the witnesses of the system, collected the historical proofs from the district manuals for Tanjore, Puddukottai, Madras Presidency, district collectors office, she met the contemporary novelists, gone through the newspapers, magazines of that particular time in Tanjore. The dichotomy in the identity of devadasis honored as a sacred, skilled dancer on one side and lower class, immoral sex worker on other side forced her to find out the real past of these damsels in Indian culture. Their ignored subjectivity in many narratives as other,

subaltern and stigma to the society brought a realistic depiction to her mind. In her interview she says, "When I was working on the novel in London, newspaper stories about the rape and murder of the young girl, only eight years old, in Kashmir, were everywhere, and at unexpected moments, a sudden image of her suffering would come out of nowhere to blindside me, and I could do nothing but weep."

Her own experiences of being molested while learning dance in Madras gave her a point of entry into the scenes of molestation, rape or exploitation of temple dancers by her teacher, priests or zamindars intensified the picture of devadasis oppression when she encountered the horror of being forced as young girls to have sex with much older man through the talking with devadasis in Gokak. Kolanad in Girl Made of Gold practiced different forms of storytelling through the perspectives of each character in different chapters so that the inner consciousness of the character is revealed exposing the shades of the specific personality. Sometimes like a smoothly flowing river or a lion's glance or story which jump from one event to another crossing the intervals of time and space like a frog's hop or it may bring into close proximity different effects, moods, like different flowers in a garland.

INTERNATIONAL YEAR OF MILLETS 2023

- Miss. Payal Hattalage
B.Com. II

For centuries, millets were the basic crops in India and hence they were main food item in Indian diet. The green revolution pushed these grains to the background bringing forth the most profitable grains like wheat and rice. But the nutritional values in milles are acknowledged by the researchers in the world so the United Nations General Assembly declared 2023 year as the International year of Millets.

Millets are small-grained, annual, warm-weather cereals belonging to the grass family. Jowar (Sorghum), Bajra (Pearl Millet) and Ragi (Finger millet) are the important millets cultivated in India. Small Millets such as Proso (Cheena), Kodo (Kodra, Arikelu), Fox tail (Kangni/Korra), Barnyard (Varai, Sawa), Little millet (Kutki) are also grown in our country.

Millets are the staple crops of the semiarid tropics, as other food crops cannot be cultivated in that terrain due to low rainfall and poor soil fertility.

They also have higher nutrient content compared to major cereal crops and ensure food and nutrition security. Further, millets are tolerant to drought and other extreme weather conditions and hence are endemic to such geographies.

Due to its low glycaemic index, millets are an ideal food to consume to prevent diabetes from ever occurring in non-diabetic people. It especially aids in keeping type-2 diabetes under control. Millets helps to manage blood sugar. Millets contain essential fats, just the right amount to give our body adequate fat. This helps prevent excess fat storage over muscles. It averts high cholesterol, heart strokes, and other heart related diseases. Millets are the best alternative to peer grains.

Millets are gluten-free. Gluten is a protein found in wheat which many individuals cannot digest well. Millets have balanced carbohydrates, proteins, and fats which makes them a commendable switch. Millets are a good source of nutrients such as copper, magnesium, phosphorus, and manganese. These are excellent for maintaining a healthy life. A balanced

diet full of nutritional properties will also help eradicate the risk of heart problems and other such life endangering diseases like PCOS, obesity, Type 2 diabetes, among others.

Many carbohydrates such as rice and wheat are easy to breakdown once consumed, leaving a person hungry within few hours of their meal. This makes people resort to unhealthy snacks to satiate their hunger. Millets have harder structures and do not breakdown easily in the digestive system. They keep you fuller for longer with lesser cravings.

The International Year of Millets 2023 is an opportunity to raise awareness of the multiple benefits of millets, from nutrition and health to environmental sustainability and economic development. The Year will strengthen science-policy interaction, facilitate partnerships, mobilize stakeholders to take action on promoting and producing millets, and encourage consumption of millets by the general public.

Everyone has a role to play from governments and private sector companies to the general public, including chefs, home cooks and youth. We need to work together to unleash the potential of millets for human and planetary health and well-being.

Today's Youth

Who says we don't have dreams?

We dream of affluent life,

We dream of expensive accessories,

We dream of big banglows,

We dream of beautiful girlfriends,

We dream of good degrees and

Comfortable jobs...

We dream of being leaders,

We dream of being big traders,

We dream of health, wealth and power.

For all these things,

We try to find shortcuts for success

We search everywhere for happiness

But we do not want to work hard.

We are the youth wishing for smart work

These are the dreams that in our eyes lurk.

- Mr. Mujahid Mulla

(B.A II)